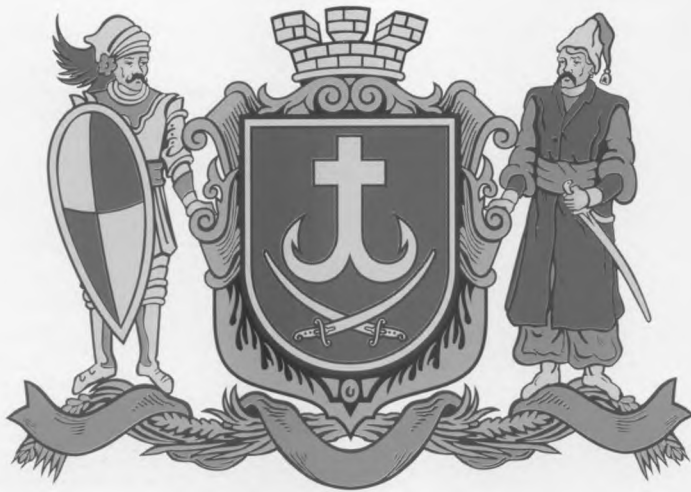

ВІННИЦЯ

І С Т О Р И Ч Н И Й Н А Р И С

Вінниця
Книга-Вега
2007

Наукове видання

ВІННИЦЯ Історичний нарис

Редактор **Наталя Космина**

Дизайн і верстка **Олександр Дороган**

Коректори **Любов Загородня**

Ольга Гудемчук

За надані фотоілюстрації особлива подяка

Козюку Володимирі Євгеновичу

ФОТОХУДОЖНИКИ

Гордієвич Олександр Сергійович

Козловський Вадим Андрійович

Козюк Володимир Євгенович

Марценюк Григорій Павлович

Очеретний Володимир Феодосійович

Здано до складання 20.06.2007.

Підписано до друку 07.12.2007.

Формат 60 x 84 / 8. Папір крейдований.

Гарнітура FreeSet. Друк офсетний.

Умов. друк. арк. 35,34. Зам. № 2369.

Оригінал-макет і друк

ВАТ «Вінницька обласна друкарня»

ТВП «Книга-Вега»

Свід. серія ДК № 173 від 12.09.2000 р.

21100, м. Вінниця, вул. Київська, 4,

тел./факс: (0432) 55-41-29, 52-01-78

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Голова:

Гулько Микола Митрофанович,
заслужений учитель України

Члени колегії:

Зінько Юрій Анатолійович,
канд. іст. наук, доцент

Козюк Володимир Євгенович,
засл. художник України

Лисий Анатолій Кононович,
канд. іст. наук, доцент

Подолінний Анатолій Мусійович,
канд. філолог. наук, професор

Царенко Сергій Олександрович,
канд. архітектури

АВТОРСЬКИЙ КОЛЕКТИВ

Гусєв Сергій Олексійович,
канд. іст. наук, доцент

Гудзевич Анатолій Васильович,
канд. геогр. наук

Дан Олександр Юрійович,
ст. наук. співр. ліцею Гетьманства України

Завальнюк Костянтин Вікторович,
канд. іст. наук

Зінько Олена Василівна,
канд. іст. наук, доцент

Зінько Юрій Анатолійович

Коляструк Ольга Анатоліївна,
канд. іст. наук, доцент

Кравченко Павло Миколайович,
канд. іст. наук, доцент

Лиса Людмила Серафимівна,
краєзнавець

Лисий Анатолій Кононович

Перкун Віталій Павлович,
канд. іст. наук, доцент, ст. наук. співр. інституту історії НАН України

Петренко Олександр Степанович,
канд. іст. наук

Подолінний Анатолій Мусійович

Романюк Іван Миронович,
доктор іст. наук

Тучинський Віталій Анатолійович,
канд. іст. наук, доцент

Царенко Сергій Олександрович

Розділ 6

ВІННИЦЯ МІЖ БІЛЬШОВИЗАЦІЄЮ
ТА УКРАЇНІЗАЦІЄЮ

1921–1928

Початок 20-х років ознаменувався складною політичною та економічною ситуацією. Спроба більшовиків безпосередньо перейти до виробництва та розподілу на комуністичних засадах без приватної власності, ринку і товарно-грошових відносин спричинила руїну промисловості та сільського господарства, підірвала матеріальну зацікавленість виробників у результатах своєї праці, викликала масове невдоволення політикою «воєнного комунізму». Почалися виступи селян, які в радянській історії отримали назву «політичного бандитизму», а в літературі зарубіжної україністики – національно-визвольних змагань.

Фактично встановлення радянської влади проходило в умовах громадянської війни як в Україні, так і на Поділлі. За регіоном закріпилася репутація «гнізда бандитизму», бо тут завдяки близькості до кордону повстанські загони, очолювані офіцерами колишньої

ню продрозкладки, відбудові народного господарства. Він мав у своєму складі земельний, військовий, продовольчий відділи, відділ соціального забезпечення, юридичний, охорони здоров'я, освіти, народного господарства й ревтрибунал. Губернський ревком очолював відданий більшовицькій владі М. Г. Козицький, якого, враховуючи складність політичної ситуації на Поділлі та для посилення політичного керівництва, направив сюди ЦК РКП(б).

Подільським губревкомом керувала «відповідальна п'ятірка», до складу якої, крім Козицького, входили Чайка, Федоров, Семко, Тарногородський. Головною справою губревкому того часу була реєстрація найзможніших жителів губернії для проведення конфіскації майна на користь радянській владі. Допомогала губревкому встановлювати революційний порядок міська міліція, яку очолював І. Червинський, та повітова міліція на чолі з М. Пономарчуком.

Політична ситуація залишалася складною, бо наприкінці серпня – на початку вересня 1920 р. україн-

Працівники окружного військового комісаріату

армії УНР, мали можливість легко пересуватися, перетинаючи кордони з Румунією та Польщею. Влітку 1920 р. Симон Петлюра піднімав невдоволених політикою влади селян на всеукраїнське збройне повстання у союзі з поляками проти «російського більшовизму». Цьому сприяла політична ситуація, яка склалася в цей час на Поділлі.

У 1920 р. Вінниця постійно переходила під командування то однієї сторони, то іншої, тому створений комуністами Подільський революційний комітет декілька разів розпочинав свою діяльність. Так сталося і після перемоги Червоної Армії над білополяками 19 червня 1920 р.¹ Губревком зосередив свою діяльність на втіленні в життя політики комуністичної партії та радянської влади: боротьбі з повстанцями, забезпечен-

ська та польські армії, зосередивши переважні сили, почали наступ на більшовиків. 18 вересня була прорвана оборона радянських військ біля Кам'янця-Подільського. Подільським губревкомом було прийнято рішення перейти до Гайсина. 20 жовтня 1920 р. війська С. Петлюри зайняли Вінницю. Після переїзду становище губревкому погіршало. Підвладними йому залишилися лише чотири неповних повітревкоми – Гайсинський, Брацлавський, Ольгопільський та частково Вінницький. Довелося скоротити відділи та штат. З усіх відділів було утворено один, який називався інструкторсько-революційний. Але діяльності губревкому загрожувала добре організована армія під командуванням селянського полковника Волинця. Гайсин так само декілька разів переходив від червоних до повстанців, тому М. Г. Ко-

зицький вирішив тікати з небезпечного Гайсина до переповненого російськими військами Харкова. Під час переїзду він загинув².

Протягом листопада 1920 р. Червона Армія перемогла війська С. Петлюри, які не визнали перемир'я між Польщею і Радянською республікою, та зайняла Вінницю.

Отже, період становлення більшовицької диктатури пролетаріату тривав далі, і боротьба з бандитизмом проголошувалася самостійним стратегічним завданням. Тому частини Червоної Армії переорієнтовувалися на виконання внутрішньополітичних завдань. 26 грудня 1920 р. був підписаний спільний наказ РНК УСРР і командування збройних сил республіки, який покладав на командувачів армій відповідальність за політичний стан у тих губерніях, де розташовувалися їхні підрозділи. На місцях діяли постійні наради в складі секретаря губкому КП(б)У, голови губвиконкому та інших відповідальних осіб. Керували роботою нарад командири формувань, дислокованих у губерніях.

У Подільській губернії роботу наради очолював командир 24-ї Залізної дивізії Муратов. У відповідності з його наказом війська 12, 24, 60 стрілецьких дивізій взяли під контроль територію губернії, вилучали зброю у місцевого населення, в разі необхідності спалювали села, створювали місцеві органи влади — революційні комітети (ревкоми) та комітети незаможних селян (комнезами).

У 1921 р. з метою підвищення авторитету радянської влади серед селянства ЦК КП(б)У надіслав на керівні посади подільського регіону українців за національністю, відомих політичних діячів. Подільський губком КП(б)У очолив В. Порайко — колишній член Галицького організаційного комітету КП(б)У та командувач Червоної Української Галицької армії (ЧУГА). Подільський губвиконком очолив П. Слинко — колишній лівий український соціал-демократ. Завідувачем губернського відділу політосвіти деякий час працював М. Волобуєв, котрого пізніше радянське керівництво оголосило «націонал-ухильником» за його роботи, в яких він писав про економічну експлуатацію України з боку Росії³.

20 березня 1921 р. був прийнятий «План роботи по боротьбі з бандитизмом в Подільській губернії». Територію було поділено на 3 райони з центрами у Вінниці, Проскуріві, Ольгополі⁴. Для боротьби з бандитизмом упродовж 20-ти днів було сформовано кавалерійський добровольчий полк, який іменувався Першим подільським добровольчим полком незаможного селянства й стояв у Вінниці. До полку зараховували винятково відданих радянській владі незаможників. Вони мали з'являтися на конях, для чого влада дозволяла відібрати їх у заможних селян.

До Вінниці поступово стягувалася велика кількість радянських військових частин для боротьби з північною повстанською групою на чолі з полковником «Карим» та генерал-хорунжим Тютюнником, штаб якої був розташований спочатку в м. Тарнові (де знаходив-

ся державний центр УНР), потім до 15 травня 1921 р. перебував у с. Федорівці, неподалік від Вороновиці.

У зв'язку з небезпекою штаб почав передислокацію з Подільської губернії на Київщину, але був розбитий частинами I-го кінного корпусу Червоної Армії.

Під час Зимового походу військ УНР 1922 р. за напрямком Бар — Хмельник — Вінниця — Житомир антибільшовицькі повстання на Поділлі скеровував командувач повстанськими загонами Правобережної України, уродженець с. Літинська Гута (тепер с. Малинівка Літинського району) Яків Гальчевський (Орел). Головне завдання його групи полягало в тому, щоб відвернути на себе увагу частин Червоної Армії і дати можливість успішно просуватись головним силам військ УНР на Київ. Але утримати запал антибільшовицького повстання йому не вдалося. Тому з жовтня 1922 по літо 1925 рр. Орел вдався до проведення рейдів з Польщі на Україну, чотири з яких носили повстанський характер, під час яких він керував повстансько-підпільною роботою, у тому числі й на Поділлі, а п'ятий — суто диверсійний характер. Повстанська діяльність Якова Гальчевського зазнала поразки на початку 1924 р. у зв'язку з масовими арештами найближчого оточення отамана⁵.

У звіті Подільського губвиконкому за 1923 рік зазначалося, що політичний бандитизм мав місце в 1922 р. і був ліквідований до липня 1923 р., але залишився карний бандитизм (пограбування, крадіжки, погроми)⁶.

До відступу з території Поділля військ УНР робота Подільського губпродкому (губернської військово-продовольчої комісії), пізніше Опродгубкому, зводилася, в основному до забезпечення продовольством та фуражем військових частин, розташованих в регіоні. Більшість населення регіону становили селяни, які звикли сприймати владу, що постійно змінювалася, як явище тимчасове. Тому плани продрозкладки не виконувалися. Після перемоги Червоної Армії над білополяками влада активно залучає своїх прихильників до виконання і перевиконання планів хлібозаготівлі та боротьби з бандитизмом. До села направляються військово-продовольчі дружини, робітничі продзагони, міліція, спеціально сформовані частини особливого призначення (ЧОН), ядро яких становили комуністи, комсомольці та незаможники.

На місця бойових дій виїжджала польова Губнарада, яка допомагала регулярним військам знищувати повстанців, виявляти їхніх агентів, встановлювати та зміцнювати радянський апарат на місцях. Значну частину активістів направляли організації більшовиків з Вінниці⁷.

Фактично на повну силу зайнятися продрозкладкою радянські продовольчі органи змогли лише з листопада 1920 р., коли з території Поділля відступили війська УНР. Першочерговим завданням Опродгубкому було створення надійних органів на місцях — Райпродгубкомів, які працювали, спираючись на бідноту. В 1921 р. Опродгубком налічував 735 чоловік⁸.

На думку влади, незважаючи на економічну розруху, Подільська губернія мала продовольчі резерви, які

необхідно було вилучити. Але селяни віддавати зерно владі не хотіли. Тривав селянський опір.

Партія та уряд вимагали від населення допомоги армії. З приводу цього було прийнято чимало постанов, резолюцій, рішень з'їздів, конференцій; пленумів загальних зборів, у яких йшлося про зародження та розгортання шефського руху над частинами Червоної Армії у 1921–1925 роках.

Для керівництва шефським рухом й залучення до нього широких верств населення при губвиконкомах та повітвиконкомах, а згодом і окрвиконкомах створювалися шефські комісії. Мережа таких комісій і шефських трійок виникала на підприємствах і організаціях. Був встановлений мінімум допомоги: підприємства і організації могли здійснювати пролетарське шефство над частинами за умови асигнування не менше 6 карбованців на кожного червоноармійця за рік. Проте здебільшого ця допомога значно перевищувала встановлену суму.

Виконання продподатку в ті роки становило 90 %. Селяни, в яких забирали майже весь урожай, втрачали інтерес до праці. Це призвело до зривів забезпечення продовольством військових частин, які дислокувалися на території Поділля. Начальник гарнізону Вінниці 13 травня 1921 р. видав наказ, за яким хліб видавався лише бойовим підрозділам та лікувальним закладам, всім іншим його замінювали картоплею.

Наприкінці 1922 р. трудящі Подільської губернії зібрали для Червоної Армії понад 158 мільйонів карбованців у грошових знаках 1922 р. Їй було виділено 216842 пуди сільськогосподарських продуктів, сотні пар взуття, чимало художньої літератури. За ініціативою місцевих партійних і радянських органів проводилися спеціальні кампанії: «Тиждень допомоги червоноармійцеві!», «Місячник обладнання казарм», «День книги», під час яких збирали зерно, свинину, мед, цукор, борошно та інші продукти.

На забезпечення продрозкладки, придушення масового селянського опору уряд спрямував діяльність Подільського губернського революційного трибуналу, який відновив роботу в червні 1920 р. у Вінниці. Продовольчі ускладнення призводили до заворушень і в місті, які нещадно придушувалися. Було оголошено про закриття окремих підприємств і перереєстрацію всіх робітників та службовців. Працівники, які не пройшли перереєстрацію, виключалися з профспілки з позбавленням усіх прав і продовольчих карток. Спеціальні органи проводили «вилучення контрреволюційних елементів», тобто організаторів заворушень.

Губревтрибунал розглядав у ті часи справи про розбійні напади, контрреволюційну діяльність, виступи проти радянської влади, крадіжки, погроми, спекуляцію, хабарництво, службу в петлюрівських військах та інші. Враховуючи відсутність достатньої законодавчої бази, члени трибуналу виносили свої рішення, виходячи з інтересів відновлення та зміцнення радянської

влади. Методи були надзвичайно жорстокими. Протягом одного дня трибунал розглядав до 50 справ. Це був справжній репресивно-каральний орган радянської влади. В офіційних документах так і зазначалося: «Мобілізувати комуністів та комсомольців для роботи каральних органів: ревтрибуналів, відділів міліції для боротьби з петлюрівщиною»⁹.

Лише за перше півріччя 1921 р. Подільський губернський революційний трибунал провів 74 судових засідання, засудив 140 осіб, виніс смертний вирок 15 особам, 11 з яких його замінили в'язницею та концтабором¹⁰.

Мережа концентраційних таборів на території України була створена ще за часів В. Леніна. У звіті Народного комісаріату внутрішніх справ УРСР за 1920 рік зазначалося, що відповідно до постанови ВЦВК від 17 травня 1920 р. новостворений відділ примусових робіт на початку своєї діяльності мав у розпорядженні лише два концтабори, на кінець жовтня – 7, на 1 січня 1921 р. – 18. Один з них у Вінниці, який налічував 15 чоловік співробітників, 159 ув'язнених¹¹.

19 жовтня 1921 р. відбулося розпорядче засідання Подільського революційного трибуналу, на якому, відповідно до нового Положення про єдиний Верховний трибунал, було прийнято рішення про реорганізацію і створення загального відділу, військового відділення і податкового підвідділу, який контролював і керував діяльністю особливих продовольчих сесій революційних трибуналів.

Згідно з положенням про судоустрій УРСР від 16 грудня 1922 р. губернські революційні трибунали були ліквідовані. Президією губвиконкому Поділля була створена губернська трійка у складі голови райнарсуду Фролова, що тимчасово виконував обов'язки голови губревтрибуналу, Харитонова і члена трибуналу Гаріна. Протягом 1923 р. революційні трибунали на Поділлі припиняють свою діяльність.

Незважаючи на жорстоку політику радянської влади, більшовики опинились перед перспективою селянської війни. Тому на X з'їзді РКП(б) було прийнято рішення про заміну розкладки натуральним податком, пізніше грошовим податком. Почалася політика компромісу, вимушеного відступу від негайного будівництва комунізму, яка отримала назву Нової економічної політики.

НЕП дала можливість селянам продавати надлишки своєї продукції на ринку, допустила вільну внутрішню торгівлю і передачу дрібних підприємств в оренду та приватну власність. Але керівництво не відмовлялося від будівництва соціалізму, тому «командні висоти» в економіці, такі, як важка промисловість, банки, транспорт і зовнішня торгівля, залишалися під контролем держави. Влада сподівалася, що при збереженні диктатури пролетаріату НЕП забезпечить перемогу соціалістичних елементів над капіталістичними. Це було так зване «ленінське танго»: зробити крок назад, щоб потім просунути соціалізм на два кроки вперед.

27 березня 1921 р. ВЦВК прийняв закон про заміну продрозкладки податком. Розмір податку становив

117 млн пудів зерна замість запланованих раніше прод-розкладкою 160 млн пудів¹². Але й це було забагато для зубожилого українського села, тому селянські виступи продовжувалися. На Поділлі вони тривали до 1925 р.

На V губернському з'їзді Рад Поділля в 1925 р. зазначалося, що кількість банд значно зменшилася. Якщо в 1924 р. їх нараховували 240, то в 1925 р. всього 10. Влада стверджувала, що більшість угруповань політичні, але прояви бандитизму не повинні пояснюватися економічними умовами, які породжують бандитизм¹³. У той час у повідомленнях до політвідділу ГПУ йшлося саме про економічні причини, які породжували, на думку влади, бандитизм. Його називали «радянським бандитизмом» через політику радянської влади на селі, яка призвела до голоду 1925 р. Методи боротьби з селянами залишалися каральними так само, як і в 1921 р. Доповідачі вказували, що більшість заарештованих бандитів — бідняки, яких влада зараховувала до опозиційного куркульства. Окремі, вже розрізнені, виступи тривали і в 1926 р.¹⁴

Запровадження НЕПу збіглося в часі зі страшним лихом. Скорочення виробництва продовольства внаслідок господарської руїни, непомірні реквізиції під час впровадження аграрної політики більшовиків та посуха призвели до голоду 1921–1923 рр.

Для керівництва боротьби з голодом 7 серпня 1921 р. була створена Центральна комісія допомоги голодуючим (ЦК Допгол ВУЦВК) під головуванням Г. І. Петровського. При губернських і повітових виконкомах організували місцеві комісії.

У Вінниці почала діяти Подільська губернська комісія, яку очолив голова губвиконкому В. І. Порайко та робітничий комітет допомоги голодуючим при губернському комітеті професійних спілок. У кожній волості, в селах створювали групи комсомольців для збору хліба, грошей, речей. Влада проводила широку агітаційну роботу, використовувала всі можливі форми: збори, листівки, плакати, таблиці, живу інформацію у трудових колективах і за місцем проживання. Було прийнято рішення обкласти податком заможних громадян м. Вінниці¹⁵.

У листопаді 1921 р. губернська комісія допомоги голодуючим провела «Тиждень допомоги». Крім встановленого податку й добровільних пожертвувань у фонд голодуючим, вона організувала суботники, недільники, під час яких збирала продукти харчування, гроші, одяг, взуття, коштовні речі, а також проводила театральні вистави, аукціони, розповсюджувала лотереї, здійснювала оподаткування торгівців, орендарів млинів, візників. На підприємствах міста через профспілки збільшився робочий день на одну годину. Але зібрані кошти заборонялося використовувати для голодних дітей Вінниці, їх потрібно було відраховувати через губфінвідділ безпосередньо до Харкова¹⁶.

II Подільський губернський з'їзд Рад (грудень 1921 р.) ухвалив постанову про відрахування коштів голодуючому населенню радянської Росії, а також про те, щоб кожні чотири господарства губернії взяли на повне утримання до нового врожаю одного голодуючого. Згідно з постановою республіканської профспілко-

вої конференції від 30 грудня 1921 р. кожний робітник мав відрахувати 4 % місячного продовольчого пайка й заробітної плати на допомогу. Стежили за відрахуванням продовольчого пайка голодуючим Поволжя представники дивізії В. Примакова. За невиконання постанови арештовували та проводили інші репресивні дії¹⁷.

У Вінниці був створений приймальний евакопункт голодуючих та пункти громадського харчування, молочно-роздавальні пункти, їдальні. Частина голодуючих дітей залишалася у Вінниці, інших разом з представником підвідділу охорони материнства та дитинства відправляли в повіти.

Для дітей, що голодували, відкривали дитячі будинки. У Вінниці був відкритий дитячий будинок ім. Гринька. Всього на Поділлі було 70 дитячих будинків, у яких розмістили майже 3 тис. дітей, у той час як потребували цього 23 тис. голодуючих та безпритульних. З'явилися тимчасові дитячі будинки, з яких дітей поступово розселяли по селянських родинах.

У перші місяці 1922 р. влада проводила кампанію допомоги голодуючим дітям Поволжя. На кінець березня Поділля зібрало 180576 пудів продовольства і 2 мільярди карбованців. У той же час, крім Поволжя, голод охопив Запорозьку, Катеринославську, Донецьку, Миколаївську, Одеську губернії. ВУЦВК констатував, що розмір голоду в цих губерніях не поступався голодуючому Поволжю, куди відправляли в 4 рази більше вагонів з продуктами, ніж у свої губернії¹⁸.

Одночасно було прийнято рішення про відкриття державних дитячих установ. У січні 1921 р. під час тижня захисту дітей у Вінниці відкрили 5 дитячих будинків. На 1924 рік у дитячих будинках міста перебувало близько 700 дітей.

Для надання допомоги населенню губерній, що страждали від голоду, влада провела кампанію з вилучення церковних цінностей. 21 січня 1922 р. на засіданні ЦК КП(б)У була прийнята директива про початок агітації серед населення щодо збирання золотих і срібних предметів із діючих церков для задоволення потреб у насінні та продуктах. 23 лютого 1922 р. Декрет про вилучення церковних цінностей на користь голодуючих був затверджений ЦКВК РРФСР і надісланий на місця.

Для виконання цих директив ВУЦВК прийняв декрет від 8 березня 1922 р. про передачу церковних цінностей у фонд допомоги голодуючим та інструкцію про порядок вилучення церковних цінностей на їхню користь. В них зазначалося, що вилученню підлягають предмети не тільки із золота, срібла та коштовностей, а й платини та слонової кістки. Церковні цінності мали бути вилучені не лише із церков, а й монастирів, молитовних будинків, синагог, мечетей.

На місцях створювали відповідні комісії. За переходу церковного майна за рішеннями Ревтрибуналу, винуватців карали примусовими роботами на термін до одного року і конфіскацією усього церковного майна. Фактично кампанія з вилучення церковних цінностей перетворилася на пряму боротьбу проти церкви за позбавлення її економічної сили та ідеологічного

впливу на маси, а зібрані коштовності поповнювали передусім золотий запас держави.

У Вінниці, як і по всій Україні, діяла губернська комісія з вилучення церковних цінностей. Щомісяця вона звітувала до відділу ГПУ про хід кампанії. В першій половині 1922 р. в 12 округах та м. Вінниці були вилучені цінності з 1048 церков, 81 костюлу, 188 синагог, 21 монастиря. На 30 червня 1922 р. із семи вінницьких церков, одного костюлу та вісімнадцяти синагог було забрано різних предметів вагою 9 пудів 32 фунти 48 золотників срібла та 67,5 золотників золота¹⁹.

Основним завданням правлячої комуністичної партії на початку 20-х років було закріпити своє становище в Україні, в тому числі на Поділлі. На 15 серпня 1920 р. в губернії було 213 членів партії. З них у Вінниці — 147. У жовтні 1920-го — 202 і 142 кандидати, переважно військові росіяни, які приїхали для боротьби з бандитизмом на Поділлі. Відомим є той факт, що на початку 20-х років у частинах і з'єднаннях Червоної Армії нараховувалося 9 % українців, 85 % росіян. Так і в осередках комуністичної партії за переписом 1920—1921 рр. нараховувалося 20,2 % українців, 61 % росіян, 11,4 % євреїв²⁰. Серед молодіжних організацій помічником комуністичної партії була міська комсомольська організація, яка в 1924 р. налічувала 346 членів, а в 1927 — 1000 чоловік²¹.

Влада скеровувала діяльність партійних та комсомольських осередків, щоб ідеологічно впливати на виробниче та ідейно-політичне виховання виробничих колективів промислових підприємств. У галузі виробничо-масової роботи вимагалось виховувати у робітників, інженерно-технічних працівників і службовців свідому трудову дисципліну, бережливість, економне використання сировини й енергетичних ресурсів підприємств, забезпечувати підвищення продуктивності праці, поліпшення якості промислової продукції. Організовувалися соціалістичні змагання, рух ударництва, новаторства, рух раціоналізаторів і винахідників.

Вимагалось працювати над формуванням марксистсько-ленінського світогляду, над вихованням пролетарського інтернаціоналізму, радянського патріотизму. Для цього влаштовували індивідуальні та групові бесіди як форми політичної агітації більшовиків, політінформації, збори робітників, безпартійні робітничі конференції, єдині політдні.

Повітові осередки комуністичної партії в ті часи значною мірою залишалися нечисленними і слабкими. Тому серед першочергових завдань була необхідність збільшення своїх рядів та боротьба з іншими політичними партіями, яка вилилася в широкомасштабну жорстоку політику репресій. Діяла таємна постанова про терористичні акції щодо інших політичних партій, а також щодо представників цих партій, які перейшли до комуністичної партії, та провокаторів²². Критерії зарахування до провокаторів не були визначені, що виклика-

ло репресії проти значної частини населення, яке лише симпатизувало тій чи іншій партії, не беручи участі в партійній діяльності.

У 1921 р. у Вінниці та інших містах Поділля діяли осередки Української Комуністичної партії (УКП), яка організаційно оформилася у 1920 р. шляхом об'єднання українських соціал-демократів — «незалежників» з правою частиною «боротьбистів». УКП ставила завдання організувати український пролетаріат так, щоб всі законодавчі та виконавчі органи були центрами творчості українського пролетаріату, який сам повинен творити закони, а не тільки поширювати декрети РРФСР. За програмою УКП необхідно було утворити Всеукраїнську Раду народного господарства як єдиний орган управління українською економікою, сформувати українську робітничо-селянську Червону Армію з українською командною мовою, вступити до Інтернаціоналу і представляти там інтереси українського пролетаріату, тому в агітаційних листках на виборах до Рад 1921 р. вказувалося, що всі свідомі робітники України повинні підтримувати УКП та стати до її лав²³.

У свою чергу розповсюджували листівки і комуністи. Тому населенню Поділля необхідно було вибирати між комуністами та укапістами.

На Поділлі основною базою УКП була Брацлавщина, де при місцевій організації діяв і молодіжний осередок КЮС (комуністична юнацька спілка). Партія поступово зростала і ширила свою мережу майже по усіх повітах Поділля. Боротися з ідеологією УКП більшовикам було важко, тому Подільський губком партії направив телеграму в центр, в якій зазначав, що осередки УКП діють досить активно і для боротьби з укапістами регіону необхідні досвідчені спеціалісти²⁴.

Подільський губком КП(б)У та органи ЧК використовували різні методи для послаблення та розколу опозиційної партії. У грудні 1921 р. на другій конференції УКП стався її розкол. Кілька провідних членів партії, у тому числі секретар губкому УКП Поділля Л. Яровий та деякі інші оголосили про свій вихід з партії й приєдналися до більшовиків. Вони пояснювали це рішення тим, що зайнята більшістю УКП позиція далека від комуністичної і суперечить настановам партії, в яких стверджувалося про необхідність об'єднання всіх комуністичних сил в Україні. Проте були випадки, коли члени компартії, які не погоджувалися з тактикою КП(б)У, переходили до УКП²⁵.

Наступний розкол УКП, інспірований силами секретного апарату ДПУ, відбувся у квітні 1922 р. Таємним ліквідаційним апаратом керівництво Подільської організації УКП було розколото на дві групи, більша з яких незабаром вступила до лав КП(б)У. Після цього почався швидкий розпад осередків УКП, в тому числі й Вінницького. Чимало колишніх лідерів партії виїхали за межі Подільської губернії.

У 1923 р. секретар ЦК В. Квірінг підписав два листи. Один — таємний циркуляр про УКП, який розіслали всім губкомам. В ньому зазначалося, що місцеві органи повинні продовжувати ігнорувати наявність УКП та

роз'яснювати робітничому класу їхню шовіністичну позицію. Другий — лист до ЦК УКП, в якому акцентувалася увага на безпідставності звинувачень щодо політики репресій стосовно УКП, яку ніхто не забороняв²⁶.

24 грудня 1924 р. Президія Виконкому Комінтерну ухвалила рішення про розпуск УКП. Остаточний розпуск партії відбувся у квітні 1925 р. на четвертому (ліквідаційному) з'їзді УКП. Така ж політика велася щодо Єврейської комуністичної партії та її молодіжної організації — Євкомола, представників меншовицької партії, анархістів. У звітах ДПУ вказувалося, що після арештів лідерів такі організації у Вінниці та в Подільській губернії ще існують, але нечисленні та бездіяльні.

Фактично влада перебувала в руках правлячої комуністичної партії, формально належала Радам робітничих, солдатських та селянських депутатів. З'їзди рад розглядалися як один з важелів зміцнення пролетарської диктатури і керівної ролі в ній комуністичної партії. Влада організувала широку пропагандистську роботу за обрання трудящих депутатами рад, проводила розширені пленуми, безпартійні робітничо-селянські конференції для агітації за радянське будівництво.

На початок 1921 р. у відповідності з Конституцією УРСР в Україні і на Поділлі було створено струнку систему організації радянської влади. Діяльність надзвичайного органу влади — Подільського губревкому — було скасовано та проведено вибори до Вінницької міської, сільських та повітових Рад, обрано Подільський губернський виконавчий комітет Рад. Як і по всій Україні, місцеві партійні та радянські органи розпочали реалізовувати основне завдання диктатури пролетаріату: здійснювати перехід від буржуазного ладу до соціалізму шляхом проведення НЕПу.

Підготовка до виборів в ради на Поділлі почалася 23 грудня 1920 р. із створення комісії по виборах до рад. 26 січня 1921 р. було обрано Вінницьку міську раду, до складу якої увійшло 147 комуністів, 3 меншовики, 3 єврейські соціалісти, 96 безпартійних²⁷.

4 лютого 1921 р. у Вінниці відбулося перше засідання знову обраної Вінницької міської ради робітничих та червоноармійських депутатів, у роботі якої брали участь представники ЦК КП(б)У В. П. Затонський, Е. П. Уборевич. Засідання відкрив М. П. Тарногородський, який окреслив функції міськради в державному будівництві. В раді було 7 секцій: промислово-кооперативна, комунального господарства, охорони здоров'я, народної освіти, праці та соціального забезпечення, робітничо-селянської інспекції, згодом воєнна та адміністративно-судова. До міської ради ввійшли 23 комуністи, 3 укапісти, 3 меншовики, а також безпартійні та військові. Була обрана президія: Тарногородський, Попов, Лейбельман, Петраков, Надворецький²⁸.

Представництво від міських рад становило 10-15 % усього складу делегатів губернських і окружних з'їздів рад. У листопаді 1923 р. до Вінницької міської ради один депутат обирався від 40 робітників і червоноармійців та від 120 службовців і кустарів, у 1924 р. — відповідно від 50 та 150 виборців. Кількість депутатів не бу-

ла постійною. В 1923—29 рр. вона коливалася в межах 199—374 для членів міськради і 105—162 для кандидатів у члени. В середині 20-х років запроваджується інститут «прикріплених до міськради».

Власних виконавчих органів ради губернських та округових міст не мали. До середини 20-х років президія міськради була злита з президією губвиконкому. В середині 20-х років створено самостійний робочий апарат міськради у складі заступника голови, відповідального секретаря та діловода.

У 20-ті роки Вінниця не належала до числа промислово розвинутих міст. Робітники складали в середньому 11,3 % міського населення (по округових містах — 25,1 %). Більшу частину з них становили кустарі та ремісники. Це відбилося й на соціальному складі міськради. У 1925—1927 рр. робітників-депутатів було лише 32,7—38,2 %, в той час як у середньому по округових містах УРСР — 58,2 %. У 1923—24 р. в раді було 19 % селян, у 1925—29 рр. — 4,7 % кустарів та домогосподарок. Невелику кількість робітників влада намагалася компенсувати високим відсотком комуністів: у 1923—25 рр. — 60 %, у 1926—29 рр. — 43—51 %. В середньому по округових містах УРСР — 48,8 %. Невисоким був процент жінок-депутаток: 1924 р. — 11 %, 1926 р. — 6,4 %, 1927 р. — 8,5 %. Національний склад ради був приблизно в рівних частинах представлений українцями, росіянами та євреями. Освітній ценз був невисокий. Як і в інших містах України, переважали особи з домашньою та початковою освітою (до 80 %)²⁹.

Прагнення влади усунути від участі в роботі рад та їх з'їздів «класово-ворожих» елементів та забезпечити монопольний вплив на їхні рішення комуністичної партії призвело до позбавлення значної кількості населення виборчих прав. Під час виборчої кампанії 1923 р. кількість осіб, позбавлених виборчих прав у губернії, становила 53 634 чол. Це складало 4,1 % виборців³⁰. Серед позбавлених виборчих прав були торгівці, кустарі, особи, які служили у ворожих більшовикам арміях, поліції, жандармерії, служителі культу, колишні поміщики.

На початку 20-х років до порядку денного включали доповіді з місьць. Це пояснювалося прагненням вищих органів влади отримати найбільш повну інформацію про становище на місцях, оскільки в умовах розрухи, масових селянських повстань, відсутності добре налагодженого зв'язку це було досить важливим. З часом у зв'язку із ліквідацією вогнищ антирадянських виступів і зміцнення позицій радянської влади, доповіді з місьць включалися до порядку денного все рідше. Типовим також було таврування міжнародної буржуазії, заклики щодо моральної і матеріальної підтримки світового революційного пролетаріату, зміцнення комуністичної партії, радянської влади, а також обороноздатності країни. Більшість резолюцій при розгляді міжнародного становища завершувалися гаслами: «Хай живе всесвітня соціальна революція!», «Хай живе всесвітній з'їзд Рад!», «Хай живе III-й Інтернаціонал!», «Хай живе непереможна Червона армія!»

Під час впровадження нової економічної політики до порядку денного включали питання про реалізацію НЕПу (збір продподатку, землевпорядкування, планування бюджету, кооперативне будівництво, про допомогу голодуючим, про питання реорганізації апарату місцевих органів влади, виборів рад, зміцнення більшовицького керівництва ними, поліпшення охорони праці, про діяльність судово-слідчих установ, робітничо-селянської інспекції, надзвичайних комісій та органів міліції, які входили до складу виконкомів, ліквідації неписьменності, розвитку народної освіти та інші. Обов'язково зазначалося, що незважаючи на складне внутрішнє економічне і політичне становище, нестабільне міжнародне, попри підступи «петлюрівських націоналістичних банд», в країні є всі умови для побудови соціалізму. Запорукою цьому оголошувалася міцніюча диктатура пролетаріату на чолі з комуністичною партією та наростаюча світова революція.

За роки революції та національно-визвольних змагань і без того слабка промисловість Вінниці занепадала. Значна частина підприємств була зруйнована.

У 1920 р. влада керувалася ленінськими вказівками згідно з першим перспективним планом створення індустрії комуністичної Росії — плану ГОЕЛРО, який передбачав першочерговий розвиток, на основі електрифікації країни, сучасної промисловості і переходу всіх галузей народного господарства на базу машинної техніки. Тому відновленню в першу чергу підлягали металообробні заводи, важка промисловість. На Поділлі важкої промисловості не було, більшість населення складали селяни.

У першу чергу влада вимагала відновити роботу чавуноливарного заводу «Молот» для того, щоб виробляти та ремонтувати машини для цукрової та борошномельної промисловості, а також для забезпечення потреб сільського господарства різним реманентом. Метал Вінниця отримувала з індустріальних центрів України. З Миколаєва — кругле залізо, з Алчевська — сталь. Керував відбудовою підприємств Губраднаргосп. Одним з методів залучення населення Вінниці до відбудовчого процесу комуністична партія використовувала проведення суботників. Частина населення повірила в можливість швидкого будівництва нового суспільства, стала прихильником комуністичних ідей. В основному це були комуністи та комсомольці. Частина населення була залякана репресивними методами влади доби «воєнного комунізму», погоджувалася задарма працювати, щоб не бути зарахованими в «класово-ворожі елементи». Частина населення, знесилена війною та розрухою, не переймалася політикою, мріяла про відновлення мирного життя. Тому не дивно, що вже у 1920 р. до суботників залучали по 600–1000 і більше робітників та службовців. А протягом 20-х років суботники стають постійними та масовими як форма комуністичної праці в період будівництва нового соціалістичного суспільства.

На початковому етапі НЕПу питання індустріального розвитку відійшли на другий план у зв'язку з виникненням більш важливої проблеми, для вирішення якої необхідно було шляхом поступок заспокоїти селянство й створити перш за все відповідні умови для поступової відбудови існуючого промислового потенціалу країни, для збереження політичної влади в руках більшовиків.

Нова економічна політика впроваджувалася з укріпленням нових господарських форм на основі госпрозрахунку. Під час «воєнного комунізму» націоналізовані підприємства були підпорядковані гавкам і не мали самостійності: не продавали, а здавали продукцію гавкам на основі домовленості, не купували, а одержували за нарядами сировину і матеріали. З переходом до НЕПу система «гавкізму» була ліквідована, а підприємства об'єдналися в госпрозрахункові трести.

Як метод господарювання госпрозрахунок ґрунтувався на самоокупності підприємств і передбачав не тільки незбитковість, але й одержання додаткового продукту-прибутку. Прибуток від націоналізованої промисловості мав спрямовуватися на розширення виробництва, фінансування державних витрат, поліпшення добробуту трудящих. Трести, які збанкрутували, повинні були докорінно реорганізовуватися або закритися.

Подільський раднаргосп більш важливі підприємства об'єднав в цукровий, спиртовий та «Укрборошно» трести. Менш важливі здавалися в оренду. Частина дрібних виробничих підприємств, які носили чисто кустарний характер (миловарний та свічні заводи), була передана Кущпрому для експлуатації через артілі на договірній основі.

У місті було створено ряд комбінатів. До складу 1-го Подільського Держкомбінату входили чавуноливарний завод та механічний «Молот», вальцювий млин (колишній Львовича) та дротоцвяховий завод. Комбінат почав діяти 5 жовтня 1921 р. Річна продукція складала: чавунно-мідного литва — 3600 пудів, обробка на верстатах — 1200 пудів, дроту 3600 пудів, цвяхів — 3600 пудів. Робітників на 1 січня 1922 працювало 95, на 1 квітня — 102, службовців на 1 січня 1922 налічувалось 32, на 1 квітня 1922 р. — 26.

Головну роль у Подільській губернії відігравав невеликий за розмірами завод «Молот», обслуговуючи місцеву промисловість, сільське господарство та військові потреби. Робітники підприємства були розподілені по слюсарному, токарному, лінійному, модельному та ковальському цехах. Завод був обладнаний двома вангачами навантаженням у 80 пудів, володів 30-ма металообробними верстатами. Продукція заводу в січні 1922 р. складала 1696 крб за довоєнними цінами, в липні — 3977 крб, в жовтні — 3772 крб. В березні заробітна платня дорівнювала 1 крб 77 коп., в травні — 1 крб 28 коп.

У цілому за жовтень 1921 — березень 1922 р. комбінат працював з прибутками. Але цілковита відсутність обігових засобів примушувала адміністрацію скорочувати кількість робітників та службовців й перейти ви-

ключно на виконання замовлень від підприємств та установ.

2-й комбінат — харчовий — почав працювати 27 березня 1922 р. До його складу входили маслоробний завод, млин та макаронна фабрика.

З 1 жовтня 1921 р. почала працювати у Вінниці державна сірникова фабрика. Річний виробіток фабрики складав 6000 ящиків сірників. У жовтні 21-го на фабриці працювало 98 робітників і 20 службовців.

На 1 січня 1922 р., крім вже перерахованих підприємств, Вінниця мала також державний цегельний завод, лісопильний завод, винокурний і ректифікаційний заводи, тютюнову фабрику, друкарню.

Взуттєва фабрика «Яструб», яка почала працювати 20 липня 1921 р., входила до складу Київського шкіряного тресту з правом тимчасового використання та підтримки на фабриці механічної майстерні з виробництвом 1 тис. пар взуття в місяць. Всі галузі місцевої виробничої та обробної промисловості виробляли продукцію головним чином на місцеві потреби та губернський ринок.

Взявши до уваги тяжкі умови господарського життя та великі податки, які падали на дрібну промисловість, було вирішено з метою посилення орендної кампанії пом'якшити умови оренди підприємств та зменшити орендну плату. Враховуючи той факт, що перевага віддавалася великим кооперативним спілкам: губсоюзу, промисловій кооперації, трудовим артілям, вважалося за необхідне використати приватника з технічними та виробничими знаннями, з адміністративним досвідом, пояснюючи робітникам економічну необхідність таких рішень. Влада наполягала, щоб цей процес відповідав загальним перспективам відбудови промисловості. Місцева газета «Известия» 27 жовтня 1922 р. повідомляла, що в місті здавалося в оренду відразу 89 підприємств — шкіропереробних, пивоварних, миловарних, швейних, чавуноливарних. В оренду віддавалося все: місця на міських вулицях для чищення взуття, аптеки, перукарні тощо.

Дрібні підприємства, які до цього часу не були здані в оренду і не могли бути зданими в майбутньому, було вирішено повернути колишнім власникам на підставі декрету від 15 лютого 1922 р. про денационалізацію дрібної куцшової промисловості. Впродовж 1922 р. у віданні Губраднаргоспу перебували всі галузі місцевої промисловості, за винятком мукомельної, цукрової та винокурної.

Виняткові труднощі у зв'язку з нестачею обігових засобів, слабка купівельна спроможність споживача, нестійкість ринку та відсутність його, яка обумовлена станом транспорту, знецінення валюти, тяжкі умови, які диктувалися Держбанком при видачі позики, а також тяжкість оподаткування, яка падала на промисловість, не були в змозі сприяти розвитку промисловості міста впродовж квітня-вересня 1922 р. Орендна кампанія в цьому півріччі майже зовсім на проводилася.

У Вінниці була відкрита товарна біржа. Першим головою біржового комітету було обрано О. Руденка,

секретарем — М. Івашкіна. Біржа оперувала такими товарами, як зерно, крупа, борошно, цукор, лісоматеріали, цемент, двигуни, динамомашини, сільгоспмашини.

До кінця 1922 р. значно зросла кількість безробітних. Причиною цього, окрім скорочення штатів, було те, що значна кількість безробітних записувалась у відділах праці для отримання трудового паспорта, який звільняв від натурального та грошового податку.

Статистичні дані про кількість безробітних, реєстрацію яких проводили в основному біржі праці, не завжди чітко відображали реальну картину. Такі види соціальної допомоги безробітним, як працевлаштування, грошова чи матеріальна допомога, безкоштовне громадське харчування, викликали масу зловживань статусом безробітного з боку населення та спекуляцій ним з боку адміністрацій самих бірж. У своїй діяльності біржі зіткнулися з протидією бюрократичного апарату, тиском з боку партійних і радянських керівників різних рангів, які вимагали працевлаштування поза чергою своїх родичів і знайомих, видачі грошової допомоги особам, не зареєстрованим на біржах.

Впровадження нової економічної політики значно оживило розвиток усіх галузей народного господарства, відкрило нові перспективи та суттєво змінило соціальну структуру населення. Нове соціальне обличчя отримав пролетаріат. Відіграючи згідно з комуністичною ідеологією провідну роль у суспільно-політичному житті країни, робітництво, як і в дореволюційні часи, перебувало у дуже важкому соціально-економічному становищі. Сучасниця розповідала про типові умови та становище робітників на вінницькій швейній фабриці у 1923 р.: «В майстерні завжди шум, крик, робітники сваряться поміж собою. Немає рівномірного розподілу роботи серед працюючих. 12 робітників користуються однією праскою. В майстерні робітники плюють на підлогу, утворюють навколо себе нечистоти. Всі користуються однією склянкою, що є недопустимим, оскільки деякі робітники хворіють на туберкульоз. В жіночому відділенні всього одна праска, один стіл, відсутні стільці. Коли заходить замовниця, їй віддають стілець, на якому сидить швачка, і та шиє стоячи. Робота в першому відділенні страждає від того, що виробниче приміщення дуже темне. В шести маленьких кімнатах працює 70 робітників. Ця тіснота негативно позначається на здоров'ї робітників і продуктивності праці. Далеко негаразд справи з виплатою робітникам зарплати. Вони отримують її вкрай несвоєчасно, а якщо й отримують, то не всю суму. Робітники отримують аванси в розмірі 2-3 карбованців і тут же їх витрачають».

Під час обстеження харчування міського населення у вересні 1921 р. (80 господарств) найбільш забезпеченими виявилися сім'ї службовців, менш забезпеченими — сім'ї робітників. Головною складовою частиною прибутків для робітників були побічні заробітки, для службовців — продаж майна. З форм харчування переважало домашнє харчування. Воно було недостатнім, їжа груба й одноманітна, переважала рослинна, серед якої перше місце займав житній хліб (64 %).

З метою боротьби з інфляцією у 1922 р. в обіг запроваджується золото і срібло, проводиться нова грошова реформа, яка ліквідувала усі попередні грошові знаки, що перебували в обігу. В листопаді 1922 р. в обіг були випущені купюри 5 і 10 крб, пізніше 1, 3, 25 крб, налагоджена чеканка нових монет. До кінця року на внутрішньому ринку Поділля червінець витіснив усі попередні валюти, в тому числі й іноземну.

Було заборонено використання грошових знаків колишніх урядів, а також фальшиві радянські та іноземні гроші, які потрапляли на Поділля з Польщі і Румунії. Повітова надзвичайна комісія на сторінках газет роз'яснювала, як розпізнати фальшиві асигнації. Цінні папери відсилалися до Києва та Харкова для друкування радянських грошей.

На початку НЕПу провідну роль відігравала приватна торгівля. Тому необхідно було в найближчий час перебудувати роботу споживчої кооперації і створити наново державний торговельний апарат. Організація державної торгівлі на Вінниччині почалася на початку 1922 р. За короткий час створено Губторг, основним завданням якого було розвиток товарообігу. Губторг організував у повітах мережу своїх відділень і через них почав розгортати торгівлю. Швидкими темпами розвивалася споживча кооперація.

У 1923–1924 р. частка державної і кооперативної торгівлі на Вінниччині складала близько 50 % усього товарообігу. В 1925–1926 рр. питома вага приватної торгівлі зменшилася до 25,4 %. У 1927–1928 рр. приватники в роздрібній торгівлі становили 19 %, а в оптовій лише 1 % товарообігу³¹. Будівництво державних крамниць, складів, оптових баз поступово витіснило приватну торгівлю.

Починаючи з 1923 р., відбудова підприємств місцевої промисловості йде швидкими темпами. У Вінниці на той час було зосереджено 14 % усіх подільських підприємств, на яких працювало 12 % робітників губернії.

За 1923 рік суперфосфатний завод, який почав працювати з грудня 1922 р., виробив 640799 пудів суперфосфату, 278740 пудів сірчаної кислоти. Середня заробітна платня робітника-суперфосфатника складала в середньому 1 крб 30 коп. Деякі підприємства вже в 1924 р. перевершили довоєнний рівень випуску промислової продукції. Суперфосфатний завод виробив у два рази більше мінеральних добрив, ніж у 1913 р., чавуноливарний завод «Молот» у 4 рази, вінницькі цегельні у 6 разів. Сірникова, тютюнова та гільзова фабрики, фабрика сурогатів кави та чаю були законсервовані, а потім закриті як такі, що не відповідають промисловій спрямованості міста.

Значного розмаху набуває житлове та промислове будівництво, що зумовило великий попит на будівельні матеріали, зокрема на цеглу. Тому швидкими темпами починають зростати цегельні заводи, столярна майстерня.

Період НЕПу особливо відбився на дрібних промислових підприємствах, які задовольняли попит місцевого ринку. В галузі кущово-промислової кооперації й дрібної кущової промисловості відбулися якісні зрушення. У Вінниці діяли 22 споживчі товариства, 67 житлово-орендних і 1 житлово-будівельне товариство.

У 1925 р. працювали різноманітні артілі: ковальсько-слюсарні, столярно-токарні, хімічні, для вироблення харчової продукції, шкіряні, хутрові, кравецькі, швацькі, лимарські, артілі чорноробів. Існували Верхньобузька кооперативна спілка споживачів, Вінницька спілка житлових кооперативів, Вінницький Союз сільськогосподарських товариств, Округове об'єднання інвалідів.

У 1926 р. проводяться роботи з переустаткування суперфосфатного заводу, який на той час був найбільшим у місті. Наступного року на ньому вже працювало 257 робітників. Завод давав продукції на 1 671 710 крб. У 1928–1929 роках на ньому був збудований механізований сірчано-кислотний завод. На чавуноливарному заводі «Молот» в цей час працювало 200 робітників, які випускали устаткування для багатьох галузей промисловості Поділля та сільськогосподарський реманент. В 1927 р. завод випускав продукції на 405 000 крб, в 1928 р. – на 510 000 крб. Заробітна платня збільшилася на 14,3 %³². У 1927 р. відкривається на базі кравецької майстерні Вінницька державна кравецька фабрика, на якій працювало 237 робітників. На початку 1928 р. у Вінниці було переустатковано тракторну майстерню на центральну універсальну майстерню для ремонту сільгоспмашин. Починає працювати лісотарний завод. Розширюється видобуток граніту в кам'яних кар'єрах вздовж Південного Бугу, на яких виробляли по 2927 кубометрів каменю. На взуттєвій фабриці «Яструб» у 1927–1928 рр. було вироблено близько 54 тис. пар взуття, працювало 233 робітники. На 1 грудня 1929 р. у Вінниці нараховувалося 37 підприємств, на яких працювало 2620 робітників³³.

На кінець НЕПу на харчову промисловість Вінниці припадало 42 % загального обсягу продукції, на легку – 24,5 %, на хімічну – 16 %, на металообробну – 5 %, на деревообробну – 9 %, на промисловість будівельних матеріалів – 3,5 %, на інші галузі – 4 %³⁴. Промисловість міста розвивалася інтенсивно, обсяг продукції підприємств зростав.

Після національно-визвольної війни складною залишалася демографічна ситуація, тому Центральне статистичне управління (ЦСУ) отримало вказівку провести у 1920 р. перепис населення. Почалася чергова агітаційна робота через засоби масової інформації. На шпальтах губернських газет з'явилися статті, автори яких пояснювали необхідність та доцільність перепису, умовляли дати об'єктивну та вичерпну відповідь на всі поставлені запитання. Такі роз'яснення закінчувалися гаслами: «Потрібно зупинитися та оглянутися!», «Дамо правдиву відповідь!», «Господар повинен знати все про своє господарство!», «Всі на перепис!»³⁵

Перепис 1920 р. здійснювався в умовах громадянської війни, тому провести його в окремих місцевостях

взагалі не вдалося. З труднощами переписна кампанія проходила в Подільській губернії, західна частина якої ще була ареною бойових дій.

Безпосереднє проведення перепису здійснювали працівники губернського та міського статистичних бюро за участю представників громадськості. Реєстраторам і переписувачам було доручено з'ясувати стосовно кожного громадянина його сімейний стан, вік, грамотність, заняття і професію. Вони мали визначити соціальний склад населення, розміри посівних площ, кількість худоби та господарського реманенту, переписати всі промислові об'єкти, встановити число зайнятих на них робітників та обсяг вироблюваної ними продукції.

Перепису підлягало все населення міста без винятку, включаючи хворих, що перебували в лікарнях, і ув'язнених. Облік військовослужбовців, які перебували на території Вінниці, здійснювали так звані військові переписувачі. Після закінчення перепису дані про командирів та червоноармійців направляли в Москву до військового відомства, де їх опрацьовували окремо.

У Подільській губернії було вирішено провести перепис за скороченою програмою. Переписувачі фіксували тільки місце проживання людини, її стать, вік і національність. Статистичні органи розраховували провести перепис населення в місті протягом одного тижня. Всі відомості подавалися станом на 28 серпня 1920 р. Робота статистиків під час перепису здійснювалася у надскладних умовах, оскільки працювати доводилося у напіввійськовій обстановці. Декілька статистиків загинули при виконанні службового обов'язку. В ряді випадків перепис доводилося робити по кілька разів, через те, що зібраний матеріал знищувала повстанська сторона.

Опрацювання первинних матеріалів перепису 1920 р. через відсутність обчислювальної техніки та недостатньої кількості співробітників Вінницького статистичного бюро тривало два роки. Під час остаточного підбиття підсумків перепису по місту обчислення кількості мешканців в окремих будинках, де облік не був завершений, проводилося на основі даних 1917 р., що призвело до деякого завищення загального числа населення Вінниці, оскільки чимало з них загинуло в боях після 1917 року.

Перепис 1920 р. проводився в умовах надзвичайно активного повстанського опору більшовицькій владі. Цих людей не було зареєстровано. Деякі селяни давали неправильні відповіді або взагалі уникали їх.

Отже, за даними перепису 1920 р. населення Поділля становило 2 725 290 чоловік, у місті Вінниці мешкало 37 962 чол. Найбільшу кількість самодіяльного населення міста складали службовці різних установ, серед яких найчисельнішим був торговельно-службовий, господарсько-розподільчий та обліково-контролюючий персонал. Значний відсоток населення складали робітники: металісти, швейники, будівельники, чинбарі³⁶.

15 березня 1923 р. в місті було проведено черговий перепис населення, який засвідчив, що на цей час у Вінниці мешкало за одними даними 51 315 чоловік³⁷, за іншими — 53668 чоловік, з них українців — 19052, євре-

їв — 21169, росіян — 9467, поляків — 2340, німців — 177, інших національностей — 1503. За галузями праці населення Вінниці з навколишніми селами розподілялося так: в сільському господарстві було зайнято 19,47 %, в промисловості — 16,3 %, на транспорті — 2,65 %, в торгівлі — 7,43 %, на державній службі — 37,98 %, в інших галузях — 11,17 % населення³⁸.

Якщо на початку 1920 р. місто було адміністративним центром, на середину 20-х дрібно-торговим, то на початок 30-х виявляє тенденцію стати осередком робітництва, бо у Вінниці нарахувалося вже 15 000 робітників³⁹. Загальна пролетаризація суспільства протягом 20-х років супроводжувалася поступовим зникненням цілих груп населення: буржуазії, купецтва, старої інтелігенції, заможного селянства, власників майстерень, що користувалися найманою працею.

Зростання чисельності робітників було результатом соціальної політики влади, яка таким чином намагалась збільшити соціальну базу підтримки свого режиму. Робітникам гарантували пільги, підвищували зарплату, встановлювали залежність між продуктивністю праці та її оплатою. Натуральне преміювання поступово переводилося в суто грошове. Соціальний статус робітників зростає.

У січні 1921 р. РНК видав декрет про скасування плати робітників та службовців за житло, користування водогonom, каналізацією, газом, електроенергією та лазнями, про соціальне забезпечення.

Заходи уряду з відновлення промисловості, її концентрації, реорганізації управління нею та переведення на госпрозрахунок вилилися у серію оргнаборів робітників на біржах праці та безпосередньо на підприємствах. В першу чергу враховували спеціальність, кваліфікацію робітника, наявність трудового стажу. Насильницька колективізація на селі, «розкуркулювання» призвели до того, що маси сільського населення, налякані терором, кидали домівки та тікали у багатонаселені міста. Селяни поповнювали лави низькокваліфікованих робітників, соціально стояли нижче від професійного пролетаріату, створюючи ринок дешевої робітничої сили.

Однією з вимог нової економічної політики було зміцнення союзу робітничого класу з селянством. Влада оголосила чергову кампанію повернутися «обличчям до села». Було прийнято рішення провести соціальні обстеження сільського життя. Основною силою в організації обстежень стали контрольні комісії і робітничо-селянські інспекції. Був проведений «похід на село» трьох комісій Подільського губкому в 1924–1925 рр. Обстеження мали на меті поліпшити взаємовідносини робітників з селянами, надію на зростання класової самосвідомості селян, усвідомлення необхідності союзу селян з робітничим класом.

На початку 1925 р. проводилося обстеження оподаткування селянства. Матеріали широко висвітлювалися в пресі. Основний негатив зазначався в порушенні класової спрямованості, що призвело до реформи податкового законодавства. Від робітників вінницьких підприємств з метою зміцнення союзу робітничого кла-

су й селянства вимагалось брати шефство над сільськими трудівниками. Так, на початку 1923 р. робітники суперфосфатного заводу взяли шефство над Стрижавською волостою, а робітники чавуноливарного заводу «Молот» — над Калинівською. Частина продукції цих підприємств надсилалася в села, робітники виїжджали до своїх сільських друзів, ремонтували сільськогосподарську техніку, проводили агітаційно-масову роботу.

Радянське керівництво планувало через робітників доводити на село партійні рішення, постанови з'їздів, тримати село під контролем, бо саме там, на відміну від міста, були ще сильними ідеї приватного господарювання, індивідуальної власності. Робітники-шефи повинні були проводити роз'яснювальну роботу серед селян про переваги колгоспів, хоча багато хто з них були вихідці з цих сіл і ще добре пам'ятали реальний стан речей. Преса розповідала, як селяни з великим нетерпінням чекали приїзду своїх шефів. Спрацьовував людський інтерес до буденного життя один одного. На запрошення робітників селяни з цікавістю приїздили до міста, на підприємства, знайомились з міським побутом, працюю своїх шефів біля верстата.

З другого боку, були й інші приклади, коли заможні верстви села агітували проти приїзду робітників, бо бачили в них загрозу своєму існуванню, економічному та політичному впливу на селян. Вони наголошували, що користі селянам від шефів ніякої, що робітники не привозять «мануфактури», що краще б вони дали кожному по корові, ніж пропагандистські брошурки. Часто робітники самі себе дискредитували. Незважаючи на партійний відбір, у село потрапляли люди випадкові, проводили роботу епізодично, поверхово, затівали поїздки заради розваги та ще й у нетверезому стані, чим шокували селян. Така «змичка» була селянам не до вподоби, і деякі села відмовлялися від своїх шефів. Такі негативні тенденції були помічені партійним керівництвом, тому в 1926 р. скликалися профспілкові і партійні наради з проблем шефства міста над селом⁴⁰.

Але серед шефів були справжні ентузіасти своєї справи, люди безкорисливі, ті, хто співчував селянським проблемам. На зібрані кошти вони купували трактори, організовували машинні товариства, дитячі ясла, бібліотеки, ремонтували школи. Шефська допомога поступово починала набувати просвітницького характеру.

В 1921–1925 рр. значного поширення набувають безпартійні робітничі конференції. Вони проводилися з метою залучення широких мас робітників до керування справами, промисловістю, народним господарством. Серед основних було питання про соціалістичну перебудову на селі, в якій робітники мусили взяти участь у вигляді шефства.

Серед робітників стає популярним профспілковий рух. 1 губернський з'їзд профспілок Подільської губернії проходив у Вінниці в лютому 1921 р. На ньому

розглядалися проблеми залучення жінок до профспілкової роботи, участі комсомолу у професійних спілках, охорони праці, залучення кращих профспілковців до інспекції праці. У квітні 1921 р. в місті пройшов тиждень профруху. Пізніше профспілкові з'їзди проводилися постійно, а сам рух розглядався як допомога владі у будівництві соціалізму.

У березні 1923 р. було запроваджено новий адміністративно-територіальний поділ. До Вінницької округи ввійшло 18 районів. Місто Вінниця стало окружним центром, у 1924 р. його поділили на 5 районів.

Глибоку кризу на початку 20-х років переживало комунальне господарство. Нестача продовольства та палива доповнювалася відсутністю чистої води та епідеміями інфекційних хвороб. Місто було забруднене. У Вінниці в першій половині 20-х років були занедбані водогінна та каналізаційна мережі. Комунальне господарство разом з відділом благоустрою намагалися покращити зовнішній вигляд міста. З 1 жовтня 1921 р. по 1 січня 1922 р. були відремонтовані народний музей, центральний робітничий клуб, міський театр, частина житлових будинків, бруківка та тротуари на суму близько 100 млн крб. Насаджували дерева, відновлювали афіші й газетні кіоски, телеграфні і телефонні стовпи. Почали діяти дві лазні.

Протягом 20-х років поступово отримала популярність практика створення комунальних квартир, виселення представників тих соціальних верств населення, що вважалися ворожими існуючій владі. Президія Вінницької міської ради проводила пролетаризацію правлінь житлових кооперативів, а також, зважаючи на наявність житлової кризи, активізувала кампанію ущільнення та виселення нетрудового населення.

Перевагою при наданні житла користувалися робітники, члени профспілок та військові. В 1926 р. було відремонтовано і здано під житло 306 націоналізованих будинків. В цей час розгортається державне житлове будівництво. За станом на 25 серпня 1928 р. державні будівельні організації та індивідуальні забудовники споруджували 412 будинків загальною площею в 28,8 тис. кв. м. Але нестача житла в ті роки була великою.

У зв'язку з потребою міста в електроенергії біля с. Сабарова починається будівництво районної гідроелектростанції за принципом самоокупності. Комуногоспи встановлювали тарифи на користування електроенергією, стежачи за оплатою. Вже у 1921 р. електропостачання досягає довоєнного рівня, а в 1923 р. потужність електростанції міста збільшується у порівнянні з 1913 р. майже втричі. В перші роки вони давали електроенергію лише для освітлення центральних кварталів й трамвайного руху, а з 1923 р. — і для великих підприємств міста. З 1924 р. електрифікацією підприємств міста почало займатися пайове товариство електрифікації Вінницького округу. В цьому ж році завершується будівництво Сабарівської гідроелектростанції.

У забудові міста 1920-х рр. давалися взнаки наслідки війни та потреби відродження господарства, що

розпочалося на тлі занепаду або реконструкції цілих типологічних груп об'єктів архітектури. Проте в роки НЕПу будівельна галузь одержала підґрунтя розвитку у формі кооперативів, державного та кооперативного виробництва будівельних матеріалів. Спочатку в межах існуючої планувальної структури міста поширилося індивідуальне будівництво (1924–1927); а наприкінці десятиліття були організовані будівельні кооперативи для створення житла — поверхових цегляних будинків на 6-8 та більше квартир. В архітектурі цих будівель виявилися перші риси конструктивізму, що справедливо вважається дитям радянського індустріального суспільства і суголосний європейській функціональній архітектурі. Конструктивістські ознаки — це великі вікна під залізобетонними перемичками, великі стінові площини привабливих пропорцій. Фасадні стіни вирішувалися в червоній лицьовій цеглі, в світлому тиньку гладкої, іноді набризкової фактури або з поєднанням тиньку та цегли. В 1928–1930 рр. кооперативи звели конструктивістські будинки на розі вул. Косовського — 9 Січня (тепер вул. Грушевського — Арх. Артинова), по вул. Л. Толстого. Засоби нової архітектури знаходили найліпше втілення в архітектурі виробничих споруд. Наприклад, в 1928–1929 рр. будуються сірчано-квасний відділ суперфосфатного заводу у формі цеху рамної металоконструкції, цегляний корпус беконної фабрики з великими вікнами та плоским дахом, 3-поверхова цегляна будівля швейної фабрики.

Пожвавлення економічного та культурного життя Вінниці вимагало розвитку міського транспорту. До грудня 1921 р. трамвайна лінія була зруйнована, й зв'язок між частинами міста здійснювали лише візники. В грудні 1921 р. трамвайний рух був відновлений. Вагонний парк складався з 11 моторних трамваїв і трьох вантажних платформ. Починаючи з 1923 р., трамвай працював по 16 годин на добу, перевозив кожного місяця близько 100 тис. пасажирів.

Для сполучення із сусідніми містами починають використовуватися автобуси. В 1927 р. відкриваються автобусні лінії Вінниця — Літин, Вінниця — Немирів.

У дуже важкому становищі у відбудовний період була міська телефонна мережа. Через відсутність матеріалів та коштів двопровідну систему було переведено на однопровідну, а тому якість телефонного зв'язку була низькою, а охоплення мізерним, в деяких випадках частіше зв'язок відбувався по «морзе» поштово-телеграфної станції. Вона мала в ті часи 190 службовців. Лише в 1925 р. відбувається переустаткування телефонної системи у Вінниці, внаслідок чого був налагоджений нормальний телефонний зв'язок не лише в межах міста, а й з районними центрами Вінницького округу.

У кінці 20-х рр. почалася радіофікація міста шляхом встановлення в квартирах трансляційних точок, а на вулицях гучномовців. Запрацювала не лише міська радіостанція, але й численні радіоприймальні установи в окремих громадян.

*На будівельному майданчику суперфосфатного заводу
(фото з приватної збірки В. Козюка)*

*Будівництво одного з цехів суперфосфатного заводу
(фото з приватної збірки В. Козюка)*

Влада вимагала провести кампанію з метою популяризації радіо. З 15 лютого 1925 р. розпочинається діяльність Подільського товариства «Друзів радіо». У 1925 р. найбільш активною була діяльність товариства у Вінниці, де функціонували 14 уповноважених. Усього нараховувалося 635 членів товариства, які платили членські внески. У квітні 1925 р. було проведено 6 радіоконцертів з оплатою. Товариство користувалося радіостанцією поштово-телеграфної контори, влаштувало концерти, розповсюджувало знання про радіофікацію та радіомовлення, організувало спеціальні радіокурси.

Поступово поширювалася оборонно-масова робота серед робітників. Влада почала агітувати за створення товариств друзів хімічної оборони, авіації й повітроплавання, які у 1925 р. злилися, утворивши Товариство друзів авіації та хімії («Аерохім»). В 1926 р. таке товариство утворилося й у Вінниці. Воно організувало на підприємствах авіаційні та хімічні куточки, випускало спеціальні стінні газети, організувало екскурсії у військові частини, проводило вечори оборони. В газеті «Червоний край» була запроваджена рубрика «Військовий куток», де регулярно висвітлювалася робота шефів – робітників суперфосфатного заводу ім. Свердлова, взуттєвої фабрики «Молот» серед допризовників. Відряджені колективами заводів інструктори вчили сільську молодь стріляти, водити автомобілі й мотоцикли.

Наприкінці 20-х рр. створено Товариства сприяння обороні УРСР. Об'єднавшись з «Аерохімом» було створено «Тсоавіахім» – Товариство сприяння обороні й авіаційно-хімічному будівництву. Воно проводило тижні та декади оборони країни, декади авіації. Діяльність цих товариств більше припала на 30-ті роки.

Преса 20-х рр. поступово перетворювалася на ідеологічно-пропагандистський інструмент впровадження більшовицької політики, в основному копіювала республіканські видання, поділялася на загальнополітичну для керівного активу та масову. Газети висвітлювали постанови партії та уряду, різного роду кампанії, які проводилися партією та владою, мали шаблонний, агітаційний характер.

18 листопада 1920 р. ЦК РКП(б) надіслав листа до республіканських ЦК «Про звернення серйозної уваги на періодичну пресу», в якому партійне керівництво вимагало здійснювати нагляд, керівництво, інструктування органів преси; розробку і проведення чергових завдань преси; розробку загальнодержавного плану видавництва преси; об'єднання видавничої роботи ЦК і надання всебічної допомоги місцевим партійно-радянським органам у видавничій галузі; партійний контроль за профспілковими, відомчими, кооперативними та іншими видавництвами і виданнями, за діяльністю інформаційних центрів. Це перетворювало пресу на дієвий механізм ідеологічного впливу більшовиків на громадян радянського суспільства.

З переходом до НЕПу друкарні були зняті з державного постачання і переведені на принцип самоокупності. Необхідність розрахунку за свої замовлення спонукала всі заклади скоротити вимоги на друкарські робо-

Вінницька Державна друкарня в Мурах (вид з подвір'я)

ти. Виробництва та штат почали скорочуватися. Виникла необхідність об'єднання вінницьких поліграфістів. Всі друкарні з їх устаткуванням почали концентруватися в найбільшому приміщенні 1-ї Радянської друкарні в Мурах. У місті почав працювати «Поліграфпапіртрест», який об'єднав 24 друкарні і одну паперову фабрику. Але в умовах нестачі друкарської роботи поліграфічна промисловість перебувала у кризовому стані. В кінці 1922 р. ці об'єднання майже завершили. Внаслідок концентрації Вінницька держдрукарня об'єднала понад 140 робітників поліграфічної промисловості Вінниці. Вся її продукція розподілялася на 3 відділи: газетний, акцидентний, книжковий.

Члени губвідділу друкарів

У квітні 1921 р. у Вінниці почала виходити газета «Подольський пролетарий», а згодом — «Вісті», «Червоне село», «Рабоче-крестьянская газета» та журнал «Пролетарська освіта». З 1922 р. видається щомісячний журнал «Наша кузниця» — орган Подільського губкому КП(б)У.

руги (1923) засновуються газети окружних масштабів. У Вінниці — «Селянська газета». В листопаді 1925 р. Кабінет виучування Поділля, що займався дослідженням історії, економіки та природи краю, починає випускати «Інформаційний огляд краєзнавчої праці на Поділля». У 1926 р. виходить «Вінницька газета» — орган Вінницького міському КП(б)У та міськвиконкому.

Орган Подільського губкому КП(б)У — щомісячний журнал «Наша кузниця», віддрукований у Вінницькій держдрукарні

Збірка художніх творів вінницьких письменників, започаткована газетою «Червоний край»

До 17 квітня 1923 р. виходила «Рабоче-крестьянская газета» — орган Подільського губкому КП(б)У, губвиконкому та губпрофради. Її замінили «Известия Подольского губкома КП(б)У, подгубисполкома и губпрофсовета». В 1924 р. ця газета одержує назву «Червоний край» — орган губкому КП(б)У й губвиконкому. Двічі на тиждень вона видавала значний за обсягом додаток «Сільське господарство». Одночасно виходила ще одна газета — «Червоне село» — орган Подільського губкому КП(б)У і губкомісії КНС. З поділом на ок-

Для молоді видавалися юнацькі часописи «Червоний юнак», «Молодий робочий», «Молоде село», «Юнгер Арбейтер», які були засобом комуністичного впливу на молодь.

На кошти ЦК почала друкуватися «Беспартийная газета», яка мала фіктивно приватну форму видання і незалежне редакторство та створювала враження поступливості радянської влади непартійним верствам, а насправді вивчала побутуючі настрої серед інтелігенції та дрібної буржуазії.

Монопартійність більшовиків поступово вимагала не тільки підкорення своїм ідеям всіх громадян, але й активної їх підтримки. Цензура придушувала будь-яку опозиційну думку, унеможливаючи її поширення серед громадськості за принципом: «Немає розголосу, немає і події». Поступово відбувається зрощування цензури і політичної поліції, бо у березні 1923 р. була видана директива, в якій передбачалося за необхідне включати до місцевих управлінь у справах друку представників політконтролю ДПУ.

*Трохим Огневик (1904–1940 рр.),
справжнє прізвище Блажчук.
Керівник філії літорганізації «Плуг»*

Єдиним досвідченим літератором у Вінниці був тоді автор оповідань і нарисів Прохор Воронін, який працював з 1921 р. в газетах «Червоне село» і «Червоний край». Поважну роль в організації літературного процесу на Вінниччині відіграв молодий і діяльний поет-початківець, учень педкурсів Т. П. Блажчук, який друкувався під псевдонімом Трохим Огневик. Він один із засновників у місті й області філії селянських письменників «Плуг». З часом філія поширювалася, в області виникли її відгалуження — літературні гуртки. Упродовж кількох років до неї увійшло близько двадцяти членів. Вони друкувалися в місцевій пресі. В газеті «Червоний край» виходила літературна сторінка та літературний додаток.

Серед імен вінницьких плужан варто назвати передусім Микиту Годованця, автора багатьох байок. Першу свою збірку «Незаможник кличе» він видав у Вінниці в 1922 р. Це був початок творчого шляху письменника, який через багато років після відбуття колимських таборів знову опинився на Поділлі, мешкав у Кам'янці-Подільському, сягнув тут вершин літературної слави. В одному з інтерв'ю він сказав: «Пригадую з вдячністю літоб'єднання при вінницькій газеті «Червоний край»: воно було нашим клубом і школою».

Не менш активно друкувалися у 20-ті роки прозаїк Петро Крижанівський, поет і нарисовець Василь Максимець, перекладач і мовознавець Сергій Смеречинський, поет і прозаїк Микола Нарушевич, поет Панько Педа. Усі вони були згодом репресовані. Ледь не загинув у той час Михайло Стельмах, що проходив у так званій справі «Української військової організації».

*Сергій Смеречинський (1892–1954 рр.),
мовознавець*

До вінницького «Плугу» належали тоді Євген Дорош, родом з Галичини, збірка віршів якого не вийшла через його ранню смерть, Володимир Волошко, початкуючий драматург і поет, який загубився у вихорі тих років. До цього переліку потрібно додати цілу низку імен письменників-вінничан, що порятувалися втечею на Захід: Максима Вдовиченка, Лавра Миронюка, Юрія Клена, Леоніда Мосендза, Василя Хмелюка, Олекси Гай-Головка, фольклориста Степана Килимника, випускника Вінницького учительського інституту⁴¹.

*Микола Нарушевич (1902–1937 рр.),
працював у краєзнавчому музеї*

*Панько Педа (1907–1937 рр.),
завідував літчастиною Одеського оперного театру.
Автор єдиної збірки «Перший рейд»
і помертної «Горять вогні»*

Вінницьке літературне об'єднання випускало альманахи, запрошувало на зустрічі до міста письменників, брало участь у вшануванні пам'яті М. Коцюбинського. Так, у травні 1926 р. в міському театрі відбулася «прилюдна вечірка», на якій доповідь про життя і творчість М. Коцюбинського виголосив відомий учений Микола Зеров, зі спогадами виступив художник Михайло Жук.

На літературному вечорі в 1927 р. з доповіддю «Українська література за десять років» виступив критик Володимир Коряк, читали свої твори приїжджі письменники А. Дикий, І. Микитенко, Л. Первомайський, В. Союра. Приїздили до Вінниці в 20-і рр. І. Бабель, О. Безименський, Д. Гофштейн, О. Корнійчук, П. Тичина.

*Леонід Мосендз (1897–1948 рр.),
випускник Вінницької вчительської семінарії,
учасник українських визвольних змагань*

Зростали майбутні літературні сили і в місцевому інституті народної освіти. Тут викладали (в різні роки) колишній прем'єр-міністр уряду Директорії В. М. Чехівський, етнограф, член Української Академії наук В. А. Камінський,

професори, автори підручників С. В. Савченко і Є. К. Тимченко, літературознавець і критик Ф. Б. Якубовський. У цьому закладі навчався зокрема Є. П. Кирилук, майбутній відомий літературознавець, доктор наук, професор, членкор АН УРСР, лауреат Шевченківської премії.

У 1924 р. інститут народної освіти перевели до Кам'янця-Подільського. У Вінниці на базі педкурсів почав діяти педагогічний технікум ім. І. Франка, який згодом отримав статус вищого навчального закладу гуманітарного профілю. На згаданих педкурсах навчався О. Л. Кундзіч, згодом визначний прозаїк і перекладач.

Літературно-наукове і мистецьке життя в місті зосереджувалося навколо трьох закладів: педтехнікуму, міської центральної бібліотеки і відкритого в 1927 р. меморіального музею М. М. Коцюбинського.

Впровадження НЕПу відбувалося одночасно з культурологічними реформами в Україні, в тому числі й на Поділлі. Не відчуваючи широкої суспільної підтримки з боку місцевого українського населення, більшовики змушені були обережно підходити до вирішення національного питання і відмовитись від відверто проімперської, русифікаторської політики.

*Юрій Клен (1891–1947 рр.),
справжнє прізвище Освальд Бургардт.
Автор поеми «Прокляті роки».
Помер в Аугсбурзі (Німеччина)*

21 вересня 1920 р. РНК УРСР прийняла постанову про обов'язкове введення української мови в школах і радянських установах республіки. У ній був наказ центральним і місцевим органам освіти розробити план для розвитку українських освітніх установ та відкрити у губернських, повітових містах вечірні школи для вивчення радянськими службовцями і партійцями української мови. Державні установи повинні були обслуговувати людей українською мовою⁴².

Почалася чергова кампанія. Більшовики, використовуючи гучні національні гасла, намагалися посилити свій вплив серед широких верств населення. В періодичних виданнях друкувалися передові статті, які закликали червоноармійців, службовців радянського апарату «оволодіти українською мовою та культурою». В основному всі статті закінчувалися гаслом: «Українізуємось!»

Музей М. М. Коцюбинського

ВІННИЦЬКА ОБЛАСНА КОМІСІЯ
УВІЧНЕННЯ ПАМ'ЯТИ М. КОЦЮБИНСЬКОГО
ТА ОБЛАСНИЙ ВІДДІЛ НАРОДНОЇ ОСВІТИ

М. КОЦЮБИНСЬКИЙ

БІБЛІОТЕКА ІМ. КОЦЮБИНСЬКОГО
ТА МУЗЕЙ КОЦЮБИНСЬКОГО
ВІННИЦЯ, 1932 р.

Влада вимагала відкривати курси з українознавства, які спочатку майже не функціонували, бо службовці брали участь у боротьбі з «бандитизмом», збирали продовольчу розкладку у селян, тому часу на навчання у них не вистачало.

В умовах встановлення диктатури пролетаріату задовольнялися інтереси передусім робітничого класу, а культурна політика відповідала ідеї прищеплення комуністичних ідеалів та забезпечення народного господарства необхідною кількістю кваліфікованої робочої сили. На вирішення цих завдань була спрямована освітня реформа, яка здійснювалась в період запровадження НЕПу. В 1922 р. було затверджено Кодекс законів про народну освіту УРСР, в якому проголошувалася боротьба за розкріпачення трудящих мас від духовного рабства, розвиток самосвідомості, створення нового покоління

*Дереворит В. Сільвестрова з оформлення книги
М. Коцюбинського «Він іде»,
виданої у Державній Вінницькій друкарні
з нагоди 67-річчя від дня народження автора*

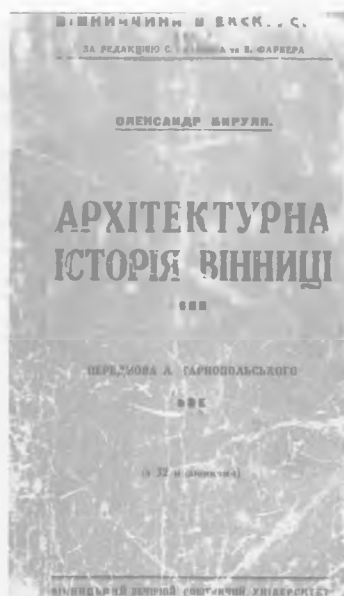
людей комуністичного суспільства з психологією колективізму, суспільно необхідною кваліфікацією і матеріалістичним світоглядом.

Нова школа повинна була бути зняряддям диктатури пролетаріату, провідником комунізму. Головним завданням влади в галузі освіти було оволодіти українською народною школою, яка без неухильного прагнення до радянзації неминуче перетвориться в цитадель українського націоналізму⁴³. Перевага віддавалася трудовій та професійній школі.

У період 1919–1921 рр. школи не функціонували, тому на 1921 р. більшість неписьменних серед дітей становили підлітки віком 12–18 років. Фактично дві третини дітей залишилися без елементарної грамотності.

Для підтримки освіти та культури Раднарком УРСР в 1921 р. прийняв декрети про натуральне самообкладання в селах і про одноразовий збір в містах для потреб трудової школи, профшколи для підлітків, бібліотек, клубів та інших елементарних просвітніх закладів. Джерелами фінансування були центральний державний і місцевий бюджети, спеціальні кошти, культфонди, кошти від промисловості. У 1922–1923 рр. з державного та місцевого бюджетів на одного мешканця асигнувалося 67 коп., а у 1923–1924 рр. – 1 крб 31 коп.

Весною 1921 р. в Подільській губернії відбулися скликані повітвиконкомаами учительські конференції, які мали на меті залучити найширші кола освітян до радянського будівництва. Проходили вони гостро, інколи виникали конфліктні ситуації через різні думки щодо виховання молоді. Частина учительства наполягала на тому, щоб виховання здійснювалось на національному ґрунті, а не на класовому, що не відповідало політиці більшовиків⁴⁴.

Історичні та краєзнавчі видання Кабінету вивчення Поділля 20-х років ХХ ст.

З 1921 р. українські навчальні заклади перетворюються на радянські трудові школи. Навчальні плани, програми відповідали комуністичним «інтернаціональним» принципам, з одного боку, а з другого — поглиблювали українізацію шкіл. Це призвело до того, що окремі вчительські групи, які підтримували повстанців, та учительство вінницьких педагогічних курсів продовжували виховання молоді в дусі національних традицій. Влада застосовувала до непокірних вчителів репресії. Губернська надзвичайна комісія у 1923 р. засудила 106 освітян: 25 з них до страти, 56 до різних термінів ув'язнення, 25 звільнено з роботи⁴⁵.

У 1921 р. в губернії налічувалося 2365 трудових загальноосвітніх шкіл, в яких навчалося 153 з 729 тис. (25 %) дітей. На лютий 1925 р. на Поділлі налічувалося 1979 трудових шкіл та 58 профшкіл⁴⁶. На початку 1924 р. в регіоні налічувалося 1830 українських, 88 єврейських, 85 польських і 13 змішаних шкіл⁴⁷.

Серед установ професійної освіти діяли фармацевтичний і музичний технікуми, механічна та будівельна профшколи, музична та художня школи, акушерські курси, курси лікарського персоналу, школа будівельних десятників, поліграфічні та електротехнічні курси та інші заклади⁴⁸.

У травні 1921 р. був виданий декрет про ліквідацію неписьменності. Почали відкриватися курси-семінари, які готували фахівців для проведення кампанії по ліквідації неписьменності. У березні 1924 р. було створено товариство сприяння ліквідації неписьменності. У Вінниці існувало 20 шкіл, в яких навчалося близько 700 неписьменних. Навчання проводилось українською, російською, польською, єврейською. Це залежало від того, яка мова була рідною у тих, хто навчався. На 1926 р. у Вінниці ще налічувалося більше 5 тисяч неписьменних.

Підготовкою кадрів займалися також агротехнікум, фармацевтичний та єврейський педагогічний технікуми. На 1927 р. у навчальних закладах вчилися 915 студентів.

Українізація шкільних закладів Поділля відбувалася поступово. За підтримки курсу якісно вона не проводилася, бо не вистачало навчальної літератури українською мовою, не всі вчителі володіли літературною мовою. Державні курси з українознавства для педагогів Поділля розпочали працювати лише у 1928–1929 рр. Українізація апарату відділів освіти в Подільській губернії розпочалася ще наприкінці 1920 р. і до початку 1924 р. була цілком завершена. Всі службовці губвно та окрвно відвідали двомісячні курси з української мови. Ступінь українізації шкільних закладів становив понад 90 %. За цим показником Подільська губернія поряд з Полтавською займала перше місце в УРСР.

Активну участь у проведенні українізації взяли осередки культурницьких товариств «Просвіта», які влаштували Народні доми, бібліотеки, організували літературні вечірки, різні вистави для громадськості, що призвело до національно-культурного відродження, злету національного самопізнання, відродження української національної ідеї. Тут цілковито панувала українська інтелігенція.

Радянські службовці з підозрою ставилися до діяльності «Просвіти», бо багато просвітян підтримували політику УНР. У лютому 1921 р. були скликані повітові з'їзди представників усіх культурно-освітніх установ Поділля. На них завідувачі політосвіти поставили завдання розпочати остаточну реорганізацію всіх культустанов у бік «пролетаризації». Ухвалено рішення про переведення осередків «Просвіти» на єдиний зразковий радянський статут. Відхилення від нього не допускалися. Новий статут вимагав поширювати серед населення соціалістичну культуру.

Преса тих років пояснювала неможливість існування «Просвіти» як культурно-просвітницьких центрів, бо вони відтворювали національні почуття, створювали ідеал лицаря-козака, яскравими фарбами малювали минуле славної України, захоплювали українську громад-

ськість «блакиттю» українського неба, «жовтизною» її степів. На всеукраїнській нараді завідувачів відділів губкомів в лютому 1922 р. зазначалося: «Репрезентуючи українську інтелігенцію, «Просвіти» являють собою величезну загрозу радянській владі і всьому пролетаріату на селі»⁴⁹. В 1922 р. в Подільській губернії налічувалося 662 організації «Просвіти».

Наступним кроком радянської влади щодо діяльності «Просвіти» були «соціальні чистки». Почалися численні арешти багатьох просвітян та закриття просвітницьких товариств. 11 лютого 1922 р. у центральній пресі була опублікована стаття В. Коряка «Просвітянство», в якій «Просвіти» названо організаціями войовничого націоналізму, контрреволюційними, петлюрівськими, які діяли в союзі з «бандами і закордонною еміграцією»⁵⁰. Це стало вказівкою до проведення кампанії закриття організацій «Просвіти». В листопаді 1922 р. Народний комісаріат освіти (НКО) України прийняв рішення про перетворення всіх осередків «Просвіти» в хати-читальні, які були утворені за пропозицією тодішнього першого секретаря ЦК КП(б)У Г. Мануїльського. Основні функції сільбудів визначав статут, який був переписаний за класовим принципом. Просвітяни повинні були організовувати клуби, театри, пункти з ліквідації неписьменності, проведення пропагандистсько-лекторської роботи для поширення соціалістичного знання, боротьби з куркульсько-буржуазними впливами та побутом. Був встановлений повний контроль над культустановами з боку місцевих органів радянської влади. До складу просвітянських осередків укорінювалися представники незаможних селян. Непокірні комуністичній партії осередки ліквідувалися. В 1923 р. на Поділлі діяло 206 організацій «Просвіти», на комуністичних засадах – 33 філії «Просвіти». На 1 квітня 1923 р. нараховувалося 185 організацій, на 1 липня – жодної⁵¹.

У квітні 1923 р. на XII з'їзді РКП(б) було проголошено курс на «коренізацію». Більшовики пояснювали це тим, що радянський апарат в Україні складався виключно з людей, котрі не знали мови місцевого населення, що залишало значну частину селянства поза впливом «соціалістичної ідеології». Це був шлях до утвердження радянської влади в національних районах. Український варіант політики «коренізації» отримав назву «українізація». Суть політики зводилася до створення національного за складом адміністративного апарату управління пролетарського характеру. Відбувалася тотальна більшовізація сфери науки, освіти, культури, виховання, з одного боку, а з другого – «дерусифікація». Діловодство повинно було вестись українською мовою. Працівники виконкомів у шестимісячний термін повинні були її вивчити. Особи, які не виконували цих вимог, могли бути звільнені з державної служби.

На Поділлі на початку серпня 1923 р. розпочали діяти губерньська, а в округових центрах – окружні комісії з українізації. До складу комісії увійшли представники від-

ділів народів, райвиконкомів, керівники установ. Дозволялося в комісіях працювати особам, які плідно працювали на культурно-освітній ниві УНР. Багато з них повірили в національні гасла більшовиків і активно включилися в українознавчий процес. У Вінниці до складу окружної комісії з українізації увійшов один із лідерів партії українських соціалістів-самостійників В. Отамановський⁵².

В. Д. Отамановський

Те, що це була політична гра, засвідчила Дев'ята подільська губерньська конференція, яка відбулася в березні 1923 року. На ній голова губвиконкому В. Порайко виголосив таке: «Яким чином ми прихилимо селянство на свою сторону? Однією з форм, безумовно, є українська мова. Для нас мова не має ніякого значення. Вона є лише засобом, щоб прихилити селян на свою сторону, і якщо в якомусь районі потрібно буде говорити китайською, ми, зрозуміло, будемо нею говорити».

За ним розкривав карти член губкому Я. Гандзей: «Хто бажає української мови? Української мови бажають піп, вчитель, пономар, прикажчик і всякий інший мотлох. Що стосується рядового робітника, селянина, особливо незаможного, то він цього не прагне. Але мова може послужити прекрасною зброєю комуністичного виховання».

У липні 1923 р. розпочалась українізація державного апарату у Вінницькому окрузі. Окрвиконком запропонував всім райвиконкомом негайно приступити до організації українознавчих курсів та гуртків для всіх службовців.

Попередні підсумки перших місяців роботи комісій з українізації Поділля були проведені у Вінниці весною 1924 р. Було констатовано, що в Подільській губернії українізація державного та адміністративного апарату лише розпочалася. Члени Губкому КП(б)У продовжували, за невеликим винятком, видавати документи російською мовою. Партійні міські осередки також проводили роботу переважно російською мовою. Службовці установ та закладів спілкувались із відвідувачами та між собою виключно російською мовою.

Протягом 1924 р. у більшості установ та організацій Поділля було створено курси та гуртки для вивчен-

ня української мови, культури. У Вінниці було організовано 15 груп з вивчення української мови з числом слухачів більше 250 чол.⁵³ Діяльність груп часто не знаходила підтримки серед багатьох службовців. Так, у Вінниці значна частина чиновників неухважно ставилась до відвідування лекцій. Їм було запропоновано продовжити навчання за власний рахунок.

Вже у жовтні 1924 р. Президія Подільського губвиконкому заслухала доповідь голови губернської комісії з українізації Воробйова і зробила висновок, що українізація на Поділлі проведена в більшості державних установ, за винятком ДПУ, військкоматів, держбанків, цукрових трестів. Голова губернської комісії запропонував цим установам, закладам та підприємствам негайно перевести діловодство на українську мову, вважав за необхідне розпочати заміну службовців, які не володіли українською мовою, погодивши це питання з профорганами. Воробйов звернув особливу увагу на необхідність поглибленої українізації профорганів, політосвітніх установ, військових частин. Але співробітники ДПУ зовсім не звертали уваги на політику «українізації»⁵⁴.

22 грудня 1925 р. науково-методологічна комісія Укрлікнепу розробила програму українознавства як другого ступеня українізації. Вона мала своїм завданням познайомити службовців УРСР з головними подіями з історії української культури і «прищепити урядовцям свідомо-активне відношення до радянської українізації та її методів»⁵⁵.

Свого піку політика «українізації» в УРСР досягла у 1927–1929 рр. За даними партійного перепису 1927 р., українці становили абсолютну більшість членів та кандидатів. Більшість українців було і серед членів КСМ. Під час чергового обстеження стану українізації в 1928 р. зазначалося, що Поділля, в тому числі і прикордонні округи, належать до одних із найбільш українізованих.

Але коли 1929 року вінницька окружна комісія з українізації екзаменувала 108 членів місцевого партійного активу, то виявилось, що українізувалося добре двадцять двоє, «кволо» — шістнадцять, а сімдесят — погано. Голова комісії В. Отамановський висловив своє обурення з цього приводу і відразу був репресований.

У період НЕПу на Поділлі жваво розвивалось українське культурницьке життя. Майже всі культурні установи були українізовані. У березні 1921 р. було відкрито Центральний показовий робітничий клуб. А в 1924 р. у місті вже нараховувався 21 клуб. При клубах відкривали театральні, літературні, хоріві студії та студії живопису.

В грудні 1925 р. у Вінниці почав працювати Будинок Червоної Армії для посилення культурно-політичної роботи у військах.

Розгортають свою діяльність Центральна міська та районні бібліотеки. В 1927 р. кількість читачів в Центральній бібліотеці зростає в порівнянні з 1917 роком більше, ніж у десять разів, а кількість книг збільшується з 14357 томів у 1917 р. до 44 тисяч томів у 1927 р. В місті було також 32 пересувних бібліотеки.

На початку 20-х років Вінниця стає центром краєзнавства на Поділлі. Під керівництвом представника

Всенародної бібліотеки України при ВУАН В. Камінського — етнографа, дослідника звичаєвого права, мовознавця — був сформований тимчасовий комітет з організації філії у Вінниці. Перше засідання відбулося 30 вересня 1920 р. До штату тимчасового комітету підстаршим бібліотекарем відділу «Україніка» був зарахований талановитий дослідник В. Отамановський, який переїхав до Вінниці в липні 1920 р.

В. Отамановський створює проект статуту філії. З 1923 р. він стає виконуючим обов'язки директора філії, з 1924 р. — директором. Завдяки його наполегливій праці створено Кабінет вивчення Поділля, який згуртував навколо себе краєзнавців Вінниці. Він об'єднав як професійних вчених, так і аматорів-краєзнавців у дослідженні регіону в історичному, етнографічному та інших аспектах. До нього входили переважно вінницькі дослідники, які склали колегію наукових консультантів. У рамках всебічного дослідження було започатковано видання стислої «Енциклопедії поділлязнавства». Всього в цій серії видано 25 випусків. Були видані «Часописи Поділля», збірка «Вінниця, її околиці та Вінницька округа в 1927 р.»

Кабінет залишався громадською установою. Всенародна бібліотека України розглядала свою філію як суто бібліотечну установу. Діяльність Кабінету базувалась на ентузіазмі науковців та директора. В. Отамановський домігся реорганізації Кабінету вивчення Поділля в Науково-дослідний інститут вивчення Поділля⁵⁶. Влітку 1929 р. Отамановського було заарештовано і обвинувачено у причетності до неіснуючої антирадянської організації «Спілки визволення України» та створенні вінницької філії цієї організації. Він був засуджений на 5 років ув'язнення, відправлений на заслання і звільнений лише 1944 р. Реабілітований у 1989 р. Багато матеріалів досліджень було знищено та втрачено. Деякі роботи починають друкуватися лише в наш час⁵⁷.

Одночасно з краєзнавчими дослідженнями відбувається становлення архівної справи у Вінниці. В 1920 р. при губернському відділі народосвіти було створено архівну секцію губернського комітету охорони пам'яток старовини, мистецтва та природи. 1 квітня 1922 р. цю секцію було реорганізовано в губернське архівне управління, а в 1923 р. у Вінниці створюється Подільський історичний архів, який у 1925 р. перейменовано на Вінницький державний історичний архів.

Культурне будівництво в 20-х роках, головним чином, пов'язувалося з ліквідацією неписьменності. Тому театральну політику формували органи народної освіти. Наказом № 25 від 16 вересня 1920 р. Подільський губревком оповістив всі цивільні та військові заклади культури, що жоден спектакль або театральне дійство не можуть бути поставленими в театрах чи приміщеннях, пристосованих до театральної гри, без дозволу губнаросвіти. За невиконання наказу відповідальні будуть каратися за законами військового часу як за невиконання наказів радянської влади⁵⁸.

Основна концепція театральної політики була прийнята у 1921 р. на Всеукраїнській нараді губнаросвіти. Всі театри підпорядковувались головному управлінню,

діяльність якого полягала в ідеологічному керівництві театральним життям.

Для впровадження пролетарського мистецтва при Губполітосвіті був створений «Театр Исканий», де робітнича молодь мала проявляти свою самостійність і відшукувати нові форми пролетарського мистецтва.

Продовжував вирувати щедрістю своїх талантів драматичний театр імені І. Франка на чолі з Г. П. Юрою. Театру було виділено двоповерховий будинок з підвальним приміщенням, котрий називали підвалом «Кривого Джеммі». Він став своєрідним клубом, у якому на дозвіллі збиралися мешканці будинку, влаштовували творчі дискусії, співали пісні, танцювали⁵⁹. Театр показував вистави: «Примари» Ібсена, «Тартюф» Мольєра, «Лісова пісня» Лесі Українки, «Лжемесія» Журавського, «Одруження» Гоголя та ін. Особливий успіх мали п'єси «Суєта» Карпенка-Карого та «Мысль» Андрєєва, в яких головні ролі виконував Г. Юра. У 1920 р. тільки вистава «Суєта» йшла близько 100 разів. На триріччя діяльності театру вінничани побачили бенефіси Г. Юри, О. Юри-Юрського, О. Ватулі, К. Кошевського, В. Варецької та інших акторів.

У Вінниці діяв також російський драматичний театр під керівництвом І. В. Гловацького. Вінничани побачили у їхньому виконанні «Вишневый сад», «Всех скорбящих», «Дети солнца», «Цена жизни», «Холопы». Провідні актори театру одночасно були викладачами відкритої у 1922 р. драматичної студії Горіна, яка діяла у приміщенні оперного театру, а також у Робітничому клубі.

Актор і керівник театру Гнат Юра

На початку 20-х років у театрі російської драми грала відома акторка Д. Зеркалова. Тут вона виконала більше 25 ролей. Великий успіх мали вистави «Трильби», «Обнаженная», «Осенние скрипки», «Дворянское гнездо». Вінничани побачили її бенефіс у 1922 р.

Сцена з вистави «Цар Едип» у постановці Г. Юри. 1921 р.

У Вінниці була створена єврейська студія Московського театру ім. Шолом-Алейхема під керівництвом Гриля. Діяла єврейська трупа Густава Шнея, яка виступала на сцені оперного театру, а також на сцені театру у Народному домі. У їхньому виконанні вінничани побачили вистави: «Бог помсти», «Аріель Акоста», «Сатана», «Отцы и дети».

Тут побували ушавлені театри «Березіль», ім. Марії Заньковецької, театр В. Мейєрхольда.

У Вінниці також працював колектив 1-го трудового кооперативу українських акторів, до складу якого входила М. Литвиненко-Вольгемут та її чоловік, артист і театральний діяч Г. Вольгемут. Цей колектив увійшов до складу трупи оперного театру, на сцені якого звучали опери: «Катерина», «Борис Годунов», «Аїда», «Жидівка», «Гейша», «Мазепа» та ін.

У 1922 р. радянський підхід у керуванні театральною справою, насадження вузько прагматичного пролетарського світосприйняття тими, хто займав основні керівні посади і вирішував долю мистецтва, особливо на периферії, призвели до поступового занепаду театрального життя в місті. Кращі мистецькі сили міста залишали його. У 1923 р. переїздить до Харкова зі своєю трупою Г. Юра. Пізніше, при переїзді до Києва, він створив у Вінниці Подільсько-Волинську філію, до якої увійшли і деякі старі франківці. Протягом 20-х років було показано п'єси: «Коронний злодій», «Вовча зграя» Джека Лондона, «Собака садовника» Лопе де Вега та інші вистави.

Не обминув Вінницю і вибух «червоного ренесансу» 20-х років. У 1925 р. І. Савченко, згодом відомий радянський кінорежисер, заснував у Вінниці аматорський театр «Червоний галстук». Це був гастрольний молодіжний театр на зразок «живої газети» з агіткульпропівською програмою. Одночасно І. Савченко брав участь у роботі молодіжного театру комуністичної просвіти, який діяв у місцевій радпартшколі. Тут він працював як режисер, актор, художник, декоратор⁶⁰.

У 1929 р. Вінниця стала містом, де відбувся перший сезон нового пересувного оперного театру, організованого з метою обслуговування населення Правобережної України. Вінницькі глядачі побачили вистави: «Кармен»,

«Євгеній Онегін», «Паяци», «Червоний мак». У місті відбулися прем'єри вистав «Тарас Бульба» (режисер С. Тагальський), «Майська ніч» («Утоплена») Лисенка.

Для поширення музичних знань у Вінниці в 1920 р. було відкрито музичний технікум. Композитор та хоролий диригент Г. М. Давидовський організував хор. Основу репертуару склали його власні твори. Особливо популярними були арія «Така її доля» та романс «Защечебче соловейко», хорова поема «Україна», фантазія на українські теми «Бандура», опера «Перемога пісні».

У 1921 р. було створено Народну консерваторію, а в квітні 1922 р. починає свою діяльність відділення музичного товариства і капела імені Миколи Леонтовича. Капела складалася з 40 чоловік. Вона пропагувала українську та російську класичну музику, знайомила трудящих з музикою прогресивних західноєвропейських композиторів. У лютому 1926 р., піддавши діяльність товариства ім. Леонтовича нищівній критиці на урядовому рівні, його ліквідували і утворили Всеукраїнське товариство революційних музикантів, оскільки ім'я М. Леонтовича було визнано неактуальним для радянської доби. Після цього репертуар музичних колективів регіону включав у себе переважно революційні пісні⁶¹.

20-ті роки ознаменувалися економічними та культурними перетвореннями, увійшли в історію як доба національно-культурного відродження, симбіозу націоналізму з комунізмом.

²³ Там само. — Арк. 9, 17.

²⁴ ДАВО. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 54. — Арк. 8; Спр. 56. — Арк. 16.

²⁵ ДАВО. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 1214. — Арк. 1—10.

²⁶ Там само. — Спр. 28. — Арк. 49, 50.

²⁷ Кузьмінець Н. П. Ревком на Поділлі. // Наукові записки. — Вип. VII. — С. 125.

²⁸ Вісті. — 1921. — 6 лютого.

²⁹ Гонтар О. В. Вінницька Міська Рада у 20-ті роки: вибори, структура і соціальний склад. // Тези доповідей 8-ї Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. — Вінниця, 1989. — С. 68.

³⁰ ДАВО. — Ф. Р-925. — Оп. 3. — Спр. 62. — Арк. 36.

³¹ Григорчук П. С. Розвиток торгівлі між містом і селом на Вінниччині в 20-ті роки. // Тези доповідей четвертої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. — Вінниця 1986. — С. 5.

³² ДАВО. — Ф. П-29. — Оп. 1. — Спр. 515. — Арк. 4.

³³ Там само. — Арк. 35—36, 51—52.

³⁴ Ерофеев И. А. Вінниця. — С. 52.

³⁵ Подільські вісті. — 1920. — 12 жовтня.

³⁶ Отчет Подольского губэкономсовещания Украинскому Экономическому совету. — Ч. 1. — С. 2—3.

³⁷ Труханова С. Л. Вплив зайнятості міського населення Поділля на тип окружного міста 20-х — початку 30-х років ХХ ст. // Наукові записки. — Вип. III. — С. — 80; Статистичний бюлетень Подільського губстатбюро. — 1923. — № 4. — С. 7.

³⁸ Україна. Статистичний щорічник. — Харків, 1926. — С. 6.

³⁹ Труханова С. Л. Вказ. стаття. — С. 78.

⁴⁰ Тростогон А. М. Деякі аспекти розвитку взаємовідносин українського міста і села в 20-ті роки ХХ ст. // Наукові записки. — Вип. 2. — С. 136, 137.

⁴¹ З-над Божої ріки. Літературний біобібліографічний словник Вінниччини. / Упоряд. А. М. Подолинний. / — Вінниця, 2001. — 408 с.

⁴² Нестеренко В. А. Українізація на Поділлі у 20-30-х роках ХХ ст. — Кам'янець-Подільський, 2003. — С. 8.

⁴³ Україна в ХХ столітті. Збірник документів і матеріалів. — Київ, 2000. — С. 81, 82.

⁴⁴ Нестеренко В. А. Вказ. праця. — С. 16.

⁴⁵ ДАВО. — Ф. П-1. — Оп. 1. Спр. 57. — Арк. 35; Лойко О. Інтелігенція Поділля в умовах НЕПу. // Тези 15-ї Вінницької історико-краєзнавчої конференції. — Вінниця, 1996. — С. 61.

⁴⁶ Кузьмінець Н. П. Діяльність місцевих органів влади на Поділлі (1920—1925 рр.). // Наукові записки. — Вип. VI. — С. 154.

⁴⁷ Григорчук П. С. Деякі аспекти культурно-національного процесу на Поділлі на початку 20-х рр. ХХ ст. // Наукові записки. — Вип. VI. — С. 148.

⁴⁸ Поділля в роки відбудови народного господарства (1921—1925). 36. док. та мат. — С. 211, 212.

⁴⁹ Касьянов Г. В. Українська інтелігенція 1920-х — 1930-х років: соціальний портрет та історична доля. — К., 1992. — С. 74.

⁵⁰ Вісті ВУЦВК. — 1922. — 11 лютого.

⁵¹ «Просвіта»: Історія та сучасність (1868—1998). — Київ, 1998. — С. 331; О. О. Стадник. Ставлення Радянської влади до української інтелігенції в 20-х рр. ХХ ст. (На матеріалах Поділля). // Наукові записки. — Вип. XI. — С. 344.

⁵² Кот С. І. Честі своєї не зрадив (В. Отамановський) // Репресоване краєзнавство. — К.: Рідний край, 1991. — С. 136.

⁵³ ДАВО. — Ф. 29. — Оп. 1. — Спр. 172. — Арк. 211.

⁵⁴ Нестеренко В. А. Вказ. праця. — С. 26, 27.

⁵⁵ Серпичук В. Українознавство як лікнеп для державних чиновників. // Розбудова держави. — 1996. — № 2. — С. 41—47.

⁵⁶ Кот С. І. Честі своєї не зрадив / В. Отамановський. // Репресоване краєзнавство (20—30-ті роки) — Київ, 1991. — С. 133—141; Звідомлення про діяльність Вінницької Філії ВБУ при ВУАН за 1923 рік. — Вінниця, 1924. — С. 3—28.

⁵⁷ Отамановський В. Д. Вінниця в XIV—XVII століттях. — Вінниця, 1993. — С. 3.

⁵⁸ Давидюк А. Т. Жертви червоного терору. — С. 29.

⁵⁹ Юра Г. Молодість театру. // Вінницька правда. — 1965. — 28 счня.

⁶⁰ Корнієнко І., Бережний М. Ігор Андрійович Савченко. — К., 1963. — С. 7.

⁶¹ Культура і життя. — 1996. — 27 березня.

¹ Вісті. — 1920. — 24 серпня.

² Смерть М. Г. Козицького: вигадки та правда. // Давидюк А. Т. Жертви червоного терору. — С. 27—40.

³ Нестеренко В. А. Українізація на Поділлі у 20—30-х роках ХХ ст. — Кам'янець-Подільський, 2003. — С. 9—10.

⁴ ДАВО. — Ф. Р-925. — Оп. 8. — Спр. 56. — Арк. 61.

⁵ Красносілецький Д. П. Повстансько-підпільна діяльність Якова Гальчевського на Правобережній Україні (друга половина 1922—1925 рр.) // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету. — Вип. X. — С. 80—86; Філонов Л., Завальнюк К., Різник В. Орел Подільського краю. — Київ — Львів, 2004. — С. 30.

⁶ Отчет Подольского Губернского Исполнительного Комитета за 1923 год к 4-му Губернскому съезду Советов Рабочих, Крестьянских и Красноармейских Депутатов. — Вінниця, 1924. — С. 3.

⁷ Ганжа О. І. Опір селянства становленню тоталітарного режиму в УРСР. — К., 1996. — С. 5; Політичні репресії на Поділлі (20—30-і рр. ХХ ст.) — С. 41.

⁸ ДАВО. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 488.

⁹ ДАВО. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 85. — Арк. 5.

¹⁰ Серпичук С. Л. Особливості діяльності революційних трибуналів на Поділлі. // Поділля у контексті української історії. — Вінниця, 2001. — С. 177—180.

¹¹ ДАВО. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 488. — Арк. 1.

¹² Історія України. — Львів, 1996. — С. 254.

¹³ ДАВО. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 2; Спр. 404. — Арк. 20.

¹⁴ Ганжа О. І. Вказана праця. — С. 5, 17; Зінченко А., Петров П. Селянство Поділля у повстанському русі 1919—1926 рр. // Сучасність.—1997. — № 12. — С. 75, 83.

¹⁵ ДАВО. — Ф. П-87. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 4.

¹⁶ Там само. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 441. — Арк. 1—5.

¹⁷ ДАВО. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 489. — Арк. 10.

¹⁸ Україна в ХХ ст. Збірник документів і матеріалів. — Київ, 2000. — С. 80.

¹⁹ ДАВО. — Ф. Р-925. — Оп. 2. — Спр. 879. — Арк. 18.

²⁰ Ставлення більшовиків до українських партій в контексті національної політики 1920 р. // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. Збірник статей. — Київ — Донецьк, 2001. — С. 84.

²¹ ДАВО. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 594. — Арк. 14; Ф. 399. — Оп. 1. — Спр. 162. — Арк. 4.

²² ДАВО. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 54. — Арк. 4.